

श्रीगणपति सच्चिदानन्द वेदपाठशाला - अवधूत दत्त पीठम्

रजतोत्सव ग्रन्थमाला - 21

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्

सव्याख्या

पाणिनीय शिक्षा

श्रीमद्वधूत दत्तपीठाधीशानां

श्रीगणपति सच्चिदानन्द स्वामिश्रीचरणानां

दिव्याशीर्भिः प्रवर्त्यमाना

वेदनिधि योजना

विज्ञापनम्

येनाक्षर समान्नाय मधिगम्य महेश्वरात्।
 कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥
 येन धौता गिरः पुंसां विमलै शब्द वारिभिः।
 तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः॥

परमेश्वरस्य अनुग्रह वशात्, सम्प्राप्तां वाच मुच्चारयितुं प्रभवन्ति हि मनुष्याः इति सुविदितमेव। तदस्या वाच उच्चारणे विधिः, विशदीक्रियते बहुभि मुनिभि, येषु प्रसिद्धतम शास्त्रकृत् पाणिनि राचार्यः।

तत्र भवता महर्षिणा प्रोक्ता अष्टाध्यायी लोके तु व्याकरण शास्त्रस्याधारभूतो ग्रन्थो विराजते। किन्तु तदीय शिक्षाशास्त्र ग्रन्थः प्रकृष्ट विचार प्रतिपादक स्सन्नपि, तावतीं प्रसिद्धिं न वहति।

यद्यपि पाणिनीय शिक्षाया मूलपाठो बहुत्रोपलभ्यते, तदीय व्याख्याया अनुपलब्धेः, अनेके विशेषा अनवगतप्राया भवन्ति। अतः, अध्येतृणां विशेष प्रतिपत्तये, भारद्वाज राघवीय - पञ्जिका नामक भाष्यद्वयोपेता पाणिनीय शिक्षा प्रकाश्यतामिति सद्गुरुभिः श्री श्री गणपति सच्चिदानन्द स्वामि श्रीचरणौ निरधारि।

तदेतस्य प्रकाशने, अवधूत दत्तपीठस्य आस्थान विदुषः, श्रीमतो विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षण घनपाठि महोदयस्य नेतृत्वे, वेदनिधि कार्यकर्तृभि विहिता क्षाद्या सेवा, विद्वद्विरभिनन्द्यत इति विश्वसिमः। वेदपुरुषस्य घ्राण स्थानीयासु शिक्षासु, अत्युत्कृष्टा सर्वशाखाध्येत् महोपकारिणी शिक्षैषा सर्वे स्समधीयतामिति निवेदयामः।

एवं

वंशीकृष्ण घनपाठी - सञ्चालकः

पाणिनीय शिक्षा

प्रथमःखण्डः

अथ भारद्वाज राघवीय भाष्यम्।

अक्षरं ब्रह्म वाग्बीज महर्दिव मुपास्महे।

व्याहृतीश्चैव गायत्रीं सावित्रीं च सरस्वतीम्॥

छन्दः पादं कल्पहस्तं वेदं व्याकरणाननम्।

शिक्षानसं ज्योतिषाक्षं निरुक्त श्रवणं नुमः॥

अंगानां प्रथमां शिक्षां व्याख्यास्यामो यथामति।

हस्तामलकवद्यत्र वाच उच्चारणे विधिः॥

उपक्रमः

केयं शिक्षा नाम यामिदानीं व्याचिख्यासथ? शिक्ष्यते उपादीयते वागुच्चारणमनयेति शिक्षा। वेदाङ्ग विशेषः। गुरोश्च हल इत्यकारः करणसाधनः। कथमिदं विज्ञायते? आचार्यवचनात्। वक्ष्यति ह्याचार्यः। वाच उच्चारणे विधिमिति, शिक्षा घ्राणं तु वेदस्येति च। कस्याः पुनर्वाच उच्चारणम्? लौकिक्या वैदिक्याश्च। लौकिकी तावत् - गौरशः पुरुषो हस्ती शकुनो मृग इति। वैदिकी खल्वपि - अग्निमीळे पुरोहितम्, इषे त्वोर्जे त्वा, अग्न आयाहि, शन्नो देवीरभिष्ठये - इति। अथ किमस्त्यस्या वाच उच्चारणे प्रमाणम्? आहोस्त्विदाचार्याणां केवलं समयोस्तीत्याह।

किं ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मष्पदङ्गो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चेति ब्राह्मणम्। मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति स्मृतेः। स चतुर्विध ष्पदङ्गश्च। आर्थर्वणिकाः खल्वेवमधीयते - तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद स्सामवेदो इथर्ववेद शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। धर्मोऽग्निहोत्रादि लक्षणः। ब्राह्मणेन द्विजेन निष्कारणः दृष्टफलाकाङ्क्षाशून्य इति क्रिया विशेषणमेतत्। पुंस्त्वं छान्दसम्। अध्येयः अध्येतव्यः। ज्ञेयः ज्ञातव्यश्च।

तस्य नियमानाह कात्यायनः।

‘शुचिना शुचौ देशे शूद्रपतितयो रसमक्षङ्ग स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ इति। आपस्तम्बश्च - ‘श्मशाने सर्वत शशम्या प्रापात्। श्मशानवच्छूद्र पतिताविति’। सचोपाकृत्यैव अध्येतव्यः। आह मनुः - ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि। युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोर्धपञ्चमान्’॥ - इति।

अङ्गानां च स्वरविशेषमाह वृद्धकात्यायनः - ‘तान एवाङ्गोपाङ्गानामिति’। तानः एकश्रुतिः। आचार्यस्त्वाह - विभाषा भाषायामिति। भाषा नाम अङ्गोपाङ्ग स्मृतीतिहास पुराणादिः। तत्र विभाषा एकश्रुतिः। तदभावे तु त्रैस्वर्यमित्यर्थः।

तत्र प्रथमं स्ववेदोऽध्येतव्यः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुतेः। ततश्चान्ये यथाबल मध्येतव्याः।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्।

अविप्लुत ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रम मावसेत्। - इति याज्ञवल्क्य स्मरणात्।
 अपि तु सर्वाण्येवाङ्गान्यध्येतव्यानि। अन्यथा अर्थानवगमात्।
 नह्यन्यतमस्मि न्नप्यनधीते स्वाध्यायार्थं शशक्यतेवगन्तुम्। तेषां मध्ये
 शिक्षा प्रथमाध्येतव्या। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषं
 मित्यानुपूर्वी दर्शनात्। (अथवा शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं
 तथा। कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहु मर्नीषिणः।
 इत्यानुपूर्व्यन्तरावगमात्)

ननुचेयं श्रुतिः अपरविद्यां बोधयितुं प्रवृत्ता नत्वानुपूर्वमिति चेन्न,
 अविरुद्धत्वात्। अविरुद्धा अहीयमाना आनुपूर्वी प्रमाणान्तरैः श्रुतिः
 प्रतिपद्यमाना च, ततो न हातव्या भवति। प्राथम्ये महाभाष्य विरोध
 इति चेन्न। प्रथम प्रधानयोर्भेदात्। यदेवं शिक्षा प्रथमाऽभ्युपगम्येत,
 तर्हि महाभाष्यविरोधः प्रसज्येत। तत्रूक्तं प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु
 व्याकरणमिति। नैष दोषः। प्रथम प्रधानयोर्भेदात्।

भ्राम्यति खलु भवान् - वर्णसामान्यात् शुक्रिं दृष्ट्वा रजतमिति?
 भवतुनाम, प्रधानमेव व्याकरणं स्वरसंस्कारार्थत्वात्। नैतावता प्रथमं
 भवितुमर्हति। अप्रथमं च प्रधानं दृश्यते। यथा आग्नेय पुरोडाशादिः
 बीजावापदिक्ष्य लोकवेदयोः। प्रथमञ्चाप्रधानं दृश्यते। यथा प्रयाजादि
 कर्षणादिक्ष्य। आह चैवं महाभाष्यकारः - तस्यादित उदात्तमर्धहस्तव्यमिति

सूत्रे। किमर्थमत्र व्याकरणे स्थान करण नादानुप्रदानान्यनुपदिष्टानीति पृष्ठः। व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या। सोसौ छन्दशास्त्रेष्वभिविनीत उपलभ्याधिगन्तु मुत्सहत इति। छन्दांसि च तानि शास्त्राणि च - छन्दशास्त्राणि। छन्दांसि वेदाः - शास्त्राणि शिक्षादीनि।

अपर आह किमत्र व्याकरणं प्रथमं? आहोस्विच्छिक्षा शास्त्रमिति? कश्चात्र विशेषः। व्याकरणं चेत् सर्वर्णसंज्ञानुपपत्तिः। (यदि व्याकरणं प्रथमं, तर्हि सर्वर्ण संज्ञा नोपपद्यते।) कुतः? स्थान करणानुप्रदानानां तत्र अनुपदेशात्। नहि शिक्षामन्तरेण स्थानकरणानुप्रदानानि शक्यन्ते विज्ञातुम्। शिक्षा चेत् प्रत्याहारार्थाप्रतीतिः। अथ शिक्षा शास्त्रं चेत् प्रथम मित्युच्येत, तर्हि अजादि प्रत्याहारार्था न प्रतीयेन्। अचो स्पृष्टा यणस्त्वीषत् इत्यादि। अन्योन्याश्रयस्चानयोर्भवति। कयोः? शिक्षा व्याकरणयोः। अन्योन्याश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। यथा नौः नाविबद्धा नेतर त्राणाय भवति।

नैष दोषः। शिक्षाया एव प्राथम्यात्। शिक्षा शास्त्रमेव प्रथमं, न तु व्याकरणम्। ततश्च सर्वे दोषास्समूलघातं हताः। न नु सर्वर्णसंज्ञानुपपत्तिमात्रं परिहृतम्, न तु प्रत्याहारार्थाप्रतीतिः। न चान्योन्याश्रयः। नैष दोषः। प्रभुत्वाच्छास्त्रवत्वाच्च।

कस्यायमन्योन्याश्रयः? किमाचार्यस्य? आहोस्विदन्येषाम्? न तावदाचार्यस्य। प्रभुत्वात्। सहन्तरेणापि प्रत्याहारसूत्रं प्रत्येतुं प्रयोक्तुं च

प्रभवति। योहि प्रत्याहारसूत्रं प्राणौषीत्। नाप्यन्येषाम्। शास्त्रवत्वात्। अस्ति ह्यस्माकं प्रत्याहारसूत्रं मक्षरसमाम्नायश्च। आपेक्षिकाणां चान्यतोग्रहणात्। यत्रेतराणि शास्त्राणि शास्त्रान्तरं मपेक्षन्ते। तत्र तावत् ततो गृह्यते यावदपेक्षितम्।

यथा - व्याकरणं मर्थाशे निरुक्तं मपेक्षते। अर्थमप्रतियतं स्वरसंस्कारानवधारणात्। नहर्थमप्रतियतं १६क्यते स्वरसंस्कारानवधारयितुम् - अत्रायमेव स्वरः, अत्रायमेव संस्कारं इति।

आह चैवं भगवान् यास्कः। अथापीद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते। अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशं स्ददिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कारत्स्न्यमिति। कारत्स्न्यं साकल्यं करोतीति शेषः। शिक्षां च स्थानं करणानुप्रदानेषु। अन्यथा सर्वर्णं संज्ञानुदयात्। एवं शिक्षापि प्रत्याहारांशे व्याकरणमपेक्षते। इति।

अथ कोसावस्य शास्त्रस्य विषयः? किं प्रयोजनम्? कक्षाधिकारी, यदर्थं शास्त्रं प्रणीतमिति? वागुच्चारणं विषयः। वागुच्चारणं चेत् सिद्धम्। प्रवचनात्। प्रवक्ता ह्याचार्यं स्साधीय एव ब्रूते। न कदाचिदसाधु। यदि शिष्याणां प्रमादतो शक्तिं वाऽसाध्वापद्येत, तदा चपेटां करोति।, यावत्स्वाध्यायोधीते। तस्मादनर्थकमिदं शास्त्रं शिक्षा नाम।

नैष दोषः। स्थानकरणाद्यविज्ञानात्। यद्यपि प्रवचनतस्सिद्धं वागुच्चारणं, तथापि न ज्ञायते। अस्मिन् स्थाने अनेन करणेनायं वर्ण

उच्चार्यत इति। यावन्न विज्ञायते तावदपराध्नोति स्वरतो वर्णतश्च। ततश्च
यजमानस्य चाशास्यमानस्य चाध्येतुश्च प्रत्यवायः। एवं हि
वक्ष्यत्याचार्यः।

स वाग्वज्ञो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोपराधात्- इति
यजमानस्य। अनक्षर मनायुष्य मित्याशास्यमानस्य। हस्तहीनं तु
योऽधीते इत्यधेतुः। एतेन प्रयोजनाधिकारिणौ च व्याख्यातौ।

तत्र प्रत्यवाय निवृत्तिः ब्रह्मप्राप्तिश्च प्रयोजनम्। अधिजिगांसुः,
इयक्षमाणश्च आधिकारीति। तयोरेव प्रत्यवायाभिधानात्।

अपर आह। उक्तोदाहरणः कश्चिद्द्वहुग्रन्थधनो नरः।
आक्षितशिक्षकाणां तु तुषाग्निरिव शाम्यति न भ्राजते सभायां स
शिक्षकस्य समीपतः। ब्राह्मणेषु समेतेषु विद्वत्सु सुबहुष्वपि - ब्रह्मोद्ये संप्रवृत्ते
यशिशक्षक स्सविराजते इति। ब्रह्मोद्ये ब्रह्मवादे।

अथ किमियं शिक्षा पाणिनीया? आहोस्विदपाणिनीया? किंकारणं
सन्धिक्षे? पाणिनीया प्रसिद्धेस्या दध्येतृणां समन्ततः। अध्येतारः खल्वेवं
सर्वत्र व्यवहरन्ति। पाणिनीयां शिक्षामधीमह इति। अतोध्येतृप्रसिद्धेरेषा
शिक्षा पाणिनीया स्यात्। अथवाऽपाणिनीया स्यात् पारोक्ष्यान्नमसोऽपि
च।

(अथवा अपाणिनीया स्यात्। किं कारणं? पारोक्ष्यात्। परोक्षनिर्देशः
खल्वपि दृश्यते। पाणिनीयं मतं यथा। गोर्धामैतत् प्रचक्षत इति। परोक्ष

निर्देशश्च वकुरन्यत्वं मवगमयति। यथा देवदत्तोऽधीते पचत इति। नहि देवदत्त एवैवं ब्रूते उन्मत्तोपि। ब्रूते तु - अहमध्येष्ये पक्ष्ये इति।

नैष दोषः। परोक्ष निर्देशानामपि दर्शनात्। यथा राम एवाह। रामो द्विर्नाभिभाषत इति। वाल्मीकिरेवाह। नारदं परिप्रच्छ वाल्मीकिरिति।

एवं तर्हि नमसः। नमोवचनादेषा अपाणिनीया भवति। नमस्कारः खल्वपि दृश्यते। तस्मै पाणिनये नमः इति। नमस्कारश्च वकुरन्यत्वं मवगमयति। यथा महते कुरवे नम इति। नहि कुरुरेवैवं ब्रूते उन्मत्तोपि। ब्रूते तु महते गुरवे नम इति। नैष दोषः। अन्यकृतत्वात्। अन्येन ह्याचार्यादिमे क्षोकाः कृताः। यत्र नमस्कारो दृष्टः, यत्र च पारोक्ष्यं दृष्टम्। अथ तत्र भवान् कश्चित् पाणिनीयः शिक्षां प्रविविक्षमाण आह शिष्यान् प्रत्यधीतवतः।

१ अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः॥

भाभा -अथ भारद्वाज राघवीय भाष्यम्

॥भा॥ एतावन्तं कालं समाहितचित्तान् शुश्रूषमाणांश्च ब्रह्मचारिणो युष्मान् पुत्रानिव सरहस्यं वेदमध्यापितम्। अथ इदानीं शिक्षां प्रवक्ष्यामि अध्यापयिष्यामि। तथाह कौयटः तेन प्रोक्तमिति सूत्रे। प्रपूर्वो वचिः प्रकाशनेऽध्यापनरूपे वा वर्तते करणे वेति।

अथवा अथ इत्यस्यानन्तर्यार्थः। कस्यानन्तरमित्याकांक्षायां, वेदारम्भादनन्तरम्। शिक्षायामस्यां वर्तमानास्सर्वप्यंशा अध्ययन समयेऽपि बहुलमुपयोक्त्यन्त इति, समधीत शिक्षाशास्त्राणां छात्राणां वेदोच्चारण विषये ज्यायसी प्रज्ञा वर्ततेति स्वारस्यात्, वेदारम्भणादनन्तरं, वेदमधिजिगांसुभ्य एतच्छिक्षा शास्त्रमध्यापयन्ति स्माचार्या इति सम्भाव्यते।

कां शिक्षां प्रवक्ष्यसीत्याह पाणिनीयं मतं यथेति। पणी नाम कृश्न ऋषिः, तस्यापत्यं गोत्रं पाणिनः। तस्यापत्यं युवाऽसौ पाणिनिः। तस्येदं पाणिनीयं व्याकरणम्। वृद्धाच्छः। तथथा येन प्रकारेण यया शिक्षयेत्येतत्। मतं जातं भवति। कथं तन्मतं भवति? इदमस्ति तुल्यास्य प्रयतं सर्वर्णम् - इति। तन्न विज्ञातं भवति। कस्य किं स्थानं कः प्रयत्र इति, स्थानप्रयत्नयो स्तत्राऽनुपदेशात्।

इदं चास्ति स्थानेन्तरतम् इति। तन्नविज्ञातं भवति। कस्य वर्णस्य कोन्तरतम् इति। स्थान करण प्रयत्नानुप्रदानानां तत्रानुपदेशात्। इदं चास्ति तपरस्तत्कालस्येति। तन्न विज्ञातं भवति कस्तत्कालइति। कालस्य तत्रानुपदेशात्।

ननु चायमस्ति कालोपदेशः ऊकालोजङ्गस्वदीर्घप्लुत इति। नात्र काल उपदिश्यते। किं तर्हि? हस्यादि संज्ञा विधानायानूद्यते। अत्रैव

खलूपदिश्यते स्थानकरणानुप्रदानकालादि। तस्मादनया व्याकरणं विज्ञातं भवति।

किमेतच्छास्त्रस्य बीजमित्याह शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्या यथोक्तं लोकवेदयोरिति। लोक वेदयोस्सम्बन्धिं वागुच्चारणं यथोक्तं तदेव शास्त्रस्यानुकूलं पूर्वरूपं बीजं जानीयात्। वेदयत्यपूर्वं मग्निहोत्रादिकमिति वेदः। तदर्थं लोकयत्युपबृंहयतीति लोकः स्मृत्यादिः।

लोकग्रहणानर्थक्यं वेदाङ्गत्वात्। लोकग्रहणमिदं मनर्थकम्। किं कारणम्? वेदाङ्गत्वात्। वेदस्य हीदमङ्गं शिक्षा नाम भवति। न तु लोकस्य। वक्ष्यत्याचार्यः - शिक्षा घ्राणं तु वेदस्येति। नैष दोषः। उभयार्थत्वात्। उभयार्थानि ह्यङ्गानि। वेदार्थानि लोकार्थानि च। कथमिदं विज्ञायते? कल्पादिषु विशिष्यवचनात्। कल्पे तावदुक्तम्। यं कामयेत स्वस्ति पुनरागच्छेदिति, तमेताभि रन्वीक्षीत स्वस्यैव पुनरागच्छतीत्ययज्ञ संयुक्तः कल्पः। एव मनाहिताग्ने रौपासने श्रपण धर्मा होमश्वेति।

व्याकरणे च - विभाषा भाषायाम्। बहुलं छन्दसि - इति च। महाभाष्ये च - अथ शब्दानुशासनम्। केषां शब्दानां? लौकिकानां वैदिकानां चेति।

निरुक्ते च - अद इति सत्वाना मुपदेशः। गौरशः पुरुषो हस्तीति। छन्दसि च। अथ लौकिकं - अत्रैषुभाच्च यदार्षमिति। एवमिहाप्युक्तम् - यथोक्तं लोकवेदयोरिति। केचित्तु शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्यादिति, सयकार

मधीयते। तत्र यकारोपजन आर्षः। अपर आह - शास्त्राणां शिक्षादीनां
आनुपूर्व्यं क्रमं तद्विद्यात्। किं? यथोक्तं लोके वेदे च। यथाचरण व्यूहे -
मुण्डके - शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति।
अथ पञ्जिका भाष्यम्। (पं भा)

पातु वो निकषग्रावा मतिहेम्न स्सरस्वती।

प्राज्ञेतर परिच्छेदं वचसैव करोति या॥

छन्दः कल्प निरुक्तानि विवृतानीह सूरिभिः।

शिक्षा न विवृता यस्मात् तस्मात् तां विवृणोम्यहम्॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीति। अथेत्ययं आनन्तर्ये,
वेदाध्ययनानन्तरमङ्गपाठः। किं कारणम्? षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इति
स्मरणात्। तत्र च शिक्षा प्रथमा। अथ शब्दानुषङ्गात्। सा च वक्तव्या इति
अथ शब्दस्यार्थः।

एतेनैव सिद्धे वेदस्य अङ्गानन्तर्येण व्याकरणादिष्वथ शब्दः, अत
एव नाधीयते। केषुचिदल्पेष्वधीयते इति चेत्, अथातोऽधिकारः, अथैतस्य
समाम्नायस्य इत्येवमादिषु। नैष दोषः, नियमार्थं सः। शिक्षानन्तरं कल्प
एवाध्येतव्यो, नान्यानीति। मङ्गङ्गार्थो वा ग्रान्थादौ सम्बन्धाभिधेय
प्रयोजनानि वक्तव्यानि। तत्र चायमेव सम्बन्धः, यदुक्तं अङ्गाङ्गिभावः।
नित्यसम्बन्धानि हि अङ्गान्याङ्गिनः। अभिधेयं तु स्वयमेव वक्ष्यते ..
वाच उच्चारणे विधिम् - इति। प्रयोजनं सम्यग्वर्णच्चारणम्। प्रयोजनमपि

श्रूयत एव - एकोऽपि वर्णस्सम्यकप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति। शिक्ष्यते अनया वर्णच्चारणमिति शिक्षा। तां प्रकर्षण वक्ष्यामि कथयिष्यामि, पाणिनीयं मतं यथेति। पाणिनीयमिति वृद्धाच्छः - इति छ प्रत्ययः। तस्येदमित्यर्थनिर्देशः। मतमिति - मन ज्ञाने। पाणिनीयं मतं ज्ञानं यथा तथा प्रवक्ष्यामि, तैरेव प्रत्याहारैः तयैव परिभाषया - अचोऽस्पृष्टा यणस्त्विष्ट - इत्यादि। अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः - इति।

कण्ठ्यावहा विचुयशा इति च। तथा अन्यदप्यनुक्तमत्र प्रयोजनं यत्तत् - व्याकरणादेव गृहीतव्यं मोनुस्वार इति।

ननु व्याकरणे शब्दचिन्ता, अत्रापि सेति। ततश्च व्याकरणेनैव सिद्धत्वादिदं अनारभ्यम्? सत्यम्। उभयोऽशब्दचिन्ता। किन्तु व्याकरणे एतच्चिन्त्यते। गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थं साधुः। इह तु गो शब्दः जिह्वामूले नोच्चारयितव्य इति भेदः।

शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्यादिति। शास्त्रमिति शास्त्रे करणे षट् प्रत्ययः। आनुपूर्व्यमति गुरुपूर्वक्रमः। तदिति पाणिनिमतपरामर्शः। तत्पाणिनिमतमेव अस्यापि शिक्षाख्य शास्त्रस्यापि। आनुपूर्व्यं विद्यावंशपरंपरां जानीयात्। पाणिनि मतस्य यथा आनुपूर्व्यं यः गुरुपूर्वक्रमः। स एवास्येत्यर्थः। तथा च वक्ष्यति। शङ्कर शाङ्करीं प्रादादित्यादि। यथोक्तं लोकवेदयोरिति समानार्थमित्यर्थः। तथा च

भाष्यकारः - य एव लौकिकाशब्दाः त एव वैदिकाः। त एव तेषामर्था इति॥

२ प्रसिद्धमपि शब्दार्थं मविज्ञातमबुद्धिभिः।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्॥

॥भा॥रा॥भा॥ शब्देभ्य इदं शब्दार्थम्। किं तत् वागुच्चारणम् ?

उच्चारणेन हि शब्दा उपक्रियन्ते, प्रकाश्यन्ते। वाच उच्चारणे विधिमिति चाकृष्यते। तद्यपि, प्रसिद्धं प्रवचनतस्सिद्धम्, तथाप्यबुद्धिभिः शिक्षाशास्त्रानभिज्ञेः अविज्ञातं। अस्मिन् स्थाने अनेन करणेनायं वर्ण उच्चार्यत इति यावच्च न विज्ञायते, तावदपराध्नोत्येव। ततश्च यजमानादीनां प्रत्यवाय इत्ययमर्थो दर्शितः। किमत इत्याह? पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि। पुनश्शब्दो हेतुवचनः। यस्मान्न विज्ञातं यतश्च प्रत्यवायः तस्माद्वाच श्वतुष्टयाः आधारकुण्डल्यास्सकाशात् वायुरुपेणोद्रमनं उच्चरणं, तदनूकूलं कर्मबुद्ध्या अर्थं संयोजनादिलक्षणं उच्चारणं, तत्र यो विधिः विधीयते अनेनेति विधिः, शिक्षाशास्त्रम्। तं व्यक्तीकरिष्यामि।

चिव प्रत्ययोऽयमभूततद्वाववचनः। आचार्यणोपदिष्टो विधिः प्रवचन परतन्त्रस्य मम बुद्धावेतावन्तं कालं निगृह्णत्वादव्यक्तः, तमिदार्नीं व्यक्तीकरिष्यामि अध्यापयिष्यामीत्येतत्।

पं.भा -ननु अकारादयो वर्णाः स्वस्थानेनैव उच्चार्यन्ते, परस्थान निराकाङ्क्षत्वात्, किमर्थशशास्त्रारम्भ इत्याशङ्क्याह। प्रसिद्धमिति अबुद्धिभिः बुद्धिहीनैः प्रसिद्धमपि शब्दार्थं अविज्ञातं असम्मतम्। पुनः पश्यात् व्यक्तीकरिष्यामि, स्फुटीकरिष्यामि। किं वाच उच्चारणे विधिम्। वाचो गिरः, तदुच्चारणे उद्दिरणे विधिं विधानम्।

ननु विधिरत्यन्तमप्राप्तौ, इति स्मर्यते। न चात्रात्यन्त मप्राप्तिः। उक्तं चाधस्तात्। अकारादयो वर्णाः स्वस्थानेनैवोच्चार्यन्ते - इति। उच्यते यद्यपि स्वस्थानस्थिताः उच्चार्यन्ते, तथाप्यप्राप्तोशः कथनीयः, अनुप्रदानादिः, एतदर्थो विधिशब्दः।

३ त्रिषष्ठि शततुष्षष्ठिर्वा वर्णशशम्भुमते मताः।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्तास्त्वयम्भुवा॥

भा.भा. - पूर्वोक्तं क्षोकद्वयं पाणिनीयेन केनचिदुक्तं व्याख्यातम्। अथाचार्योक्ता शिक्षा व्याख्यायते।

त्रयश्च षष्ठिश्च त्रिषष्ठिर्वर्णाः प्लुत लृकारवर्ज अकारादयः। अथवा चत्वारश्च षष्ठिश्च चतुष्षष्ठिर्वर्णाः, प्लुत लृकारग्राहं अकारादयः। शम्भुना मते अभिमते मताः ज्ञाताः ज्ञायन्त इत्यर्थः। मतिबुद्धिति वर्तमाने कर्मणि निष्ठा। क्य? संस्कृते प्राकृते चापि। प्राकृते सर्वप्रकृतिभूते वेदे। संस्कृते लोके च। किमर्थं शम्भुग्रहणम्? प्रशंसार्थम्। कथं? कियदेतन्महाभाग्यं प्राकृत

संस्कृतयोर्भवति, यदेनयो शशम्भुनाऽपि मननमिति? कथमिमे वर्णमताः? स्वयंप्रोक्ताः स्वयंभुवा। स्वयमेव मातापितृनिरपेक्षं भवतीति स्वयंभूः ब्रह्मा। स्वयंभूधतुरानन इत्यमरः। तेन प्रोक्ताः प्रकाशिता इति वा। उभयथाह शौनकः। एके वर्णञ्चाश्तिकान् न कार्यान् इति - आहुरिति शेषः। भाषाऽग्रहण मननुशिष्यत्वा देतावत्वाभावाच्च।

अत्र प्राकृतग्रहणेन प्राकृतभाषा ग्रहीतुं न युज्यते। किं कारणं? अननुशिष्यत्वात्। नहि वेदाङ्गान्याशासते अपभ्रंशा नप्यनुशिष्म इति। एतावत्वाभावाच्च। एतावन्तश्च वर्णा न सम्भवन्ति, प्राकृत भाषायाम्। यावन्त उक्ताः त्रिषष्टिश्चतुष्षष्टिर्वति। चत्वारिंशदेव हि तत्र वर्णः प्राकृत शिक्षायामुक्ताः।

सिद्धि स्संस्कृत शब्दानां भवेत् पञ्चाशटक्षरैः।

ऋ लृ वर्णौ विनैकारौकाराभ्यां च दश स्वराः।

शषावसंयुक्त ऋडौ विनैवान्ये हलो मताः। इति।

पं.भा. - वागुच्चारणं च वर्णैरेव क्रियते। कतिसंख्यास्त इत्यत आह। त्रिषष्टिश्चतुष्षष्टिर्वति शम्भुमताःइति। संभूतेः सकाशात् मताः ज्ञाताः। वर्णः वृणोतेः। अत्र यथोक्तं लोकवेदयोः इत्युक्तं, तत्र किं लेके संस्कृतविषया एव वर्णः उत सर्वभाषा विषया इत्याह। प्राकृते संस्कृते चापीति। अपिशब्दात् अपभ्रंशादिष्वपि ये वर्णास्सम्भूतेर्जाताः सन्तः तेऽपि।

स्वयंप्रोक्ता स्स्वयंभुवेति, ब्रह्मणा स्वयमेव हरेण प्रकर्षणोच्चारिताः।

४ स्वरा विंशति रेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।

यादश्च स्मृताह्यष्टौ चत्वारश्च यमा स्स्मृताः॥

अनुस्वारो विसर्गश्च एक षष्ठौ चापि पराश्रितौ।

दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लकारप्लुत एव च॥ ५

भा.भा. - अचः स्वराः ते चैकविंशतिः? कथं - अ, इ, उ, ऋ इत्येषां चतुर्णा प्रत्येकं ह्रस्व दीर्घ प्लुतभेदात् द्वादश वर्णाः। ए ऐ ओ औ इति चतुर्णा सन्ध्यक्षराणां प्रत्येकं दीर्घ प्लुतभेदा दष्टौ वर्णाः, ह्रस्वस्तु लकारः एकः। संहत्यैकविंशतिः।

लकारस्य दीर्घप्लुतौ न स्तः। सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति।
लोकवेदयोरदर्शनात्।

ननु च सात्यमुग्नि राणायनीयाः अर्धमेकारं, अर्धमोकारं चाधीयते। सुजाते ऐश सूनृते। अध्वर्यो ओद्रिभि स्सुतं। शुक्रं ते ऐन्यद्यजतं ते ऐन्यदिति। नैष दोषः।

पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्। नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्ध एकरः, अर्ध ओकारो वास्तीति पतञ्जलिः।

पार्षदकृतिः, प्रातिशाख्य विधिरित्यर्थः। पार्षदकृतयश्च तत्रैव साधवो भवन्ति, यां शाखां प्रति पार्षदं प्रवृत्तम्। एते नान्येषि वर्णाः व्याख्याताः। ये पुनरत्राऽगृहीताः, ऋति ऋ वा लृति लृ वा - होतृकारः, होतूलकारः इति। अर्धतृतीय मात्रावित्यके। ईषत्स्पृष्ट करणावित्यन्ये इति कैयटः।

होतौ सार्वत्रिकौ स्तः। स्वरभक्तेस्त्वग्रहणं स्वरसारूप्यात्। किंकारणमत्र स्वरभक्तिर्न गृह्णते? धूरषदं वनुरषदम्। बरहिषि मादयधम् - इति स्वर सारूप्यात्। स्वरैस्सरूपा हि स्वरभक्तिः। कैः? ऋकारादिभिः। आह च शौनकः। रेफात् स्वरोपहितात् व्यंजनोदयात् ऋकाररूपा स्वरभक्तिरुत्तरा। पूर्वोत्तर स्वर सरूपताङ्गेति च।

संख्यानुपपत्तिः। स्वरभूयस्त्वात्। अत्यल्पमिदमुच्यते, स्वरा विंशतिरेकश्चेति। भूयांसो हि स्वराः। उदात्तादि भेदात्। उदातः, अनुदातः, स्वरितः इति ह्लस्वस्त्रिविधः। एवं दीर्घस्त्रिविधः, एवं प्लुतस्त्रिविधः - इत्येवं नव भेदा भवन्ति। ते पुनः प्रत्येकं द्विविधाः अनुनासिका अननुनासिकाश्चेति। एवमष्टादशभेदा एकैकस्य स्वरस्य भवन्ति। सन्ध्यक्षराणां द्वादश, तेषां ह्लस्वाभावात्। लकारस्य षट्, दीर्घप्लुतयोरभावात्। किञ्च उदात्ततरानुदाततर कम्पैकश्रुत्यादि भेदात् पुनः परशता भवन्ति।

तैष दोषः, गुणानामभेदकत्वात्। अभेदका हि गुणाः। तथा गामनयेत्युच्यते। नीलां च नयति कृष्णां च।

ननु चेदमपि दृश्यते। भेदका गुण इति। तथा नीलां गामनयेत्युच्यते। नीलामेवानयति न तु रक्ताम्।

सत्यम्, स्वशब्देन निर्दिष्टे गुणो भेदको भवति, नानिर्दिष्टः। नहि
गामानयेत्युक्ते, नीलैवानीयते, रक्तैव वा। तस्मादेकविंशतिरेव स्वराः।
उदात्तादयस्तु तेषां गुणाः।

स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। स्पर्शः पञ्चविंशतिरित्यर्थः। ककार
मारभ्यामकारात् स्पर्शः।

द्विविधा हि संख्याशब्दाः - संख्यामात्रवाचकाः,
संख्येयवाचकाश्चेति। तत्र संख्यामात्रवाचक प्रयोगे षष्ठी, स्पर्शानां
पञ्चविंशतिरिति। अन्यत्र प्रथमा। स्वरा विंशतिरेकश्चेति।

यादयस्तु स्मृताद्यष्टौ। यरलवा इति चतस्रोन्तस्थाः। शष्षसहा इति
चत्वार ऊष्माणः इत्यष्टौ यादयः। स्मृताः स्वयम्भुवेति शेषः।

चत्वारश्च यमास्स्मृताः। स्पष्टम्। अत्राह शौनकः।
स्पर्श यमान् अननुनासिकाः स्वान् परेषु स्पर्शष्वनुनासिकेष्विति।
अननुनासिकाः स्पर्शः यमान् स्वसदशानापयन्ते इत्यर्थः।

१) पलिक्कनीरिद्युवृतयो भवन्ति। २) सख्वरस्साक्षी भगो यथा। ३)
अग्निमीळे पुरोहितम्। ४) घन्तौ वृत्राण्यप्रति। इत्युदाहरणानि।

चतुर्वर्चनानुपपत्तिः, स्थानि भेदात्। कथमिदमुपपद्यते चत्वारो यमा
इति? विंशतिर्हि यमाः। किं कारणम्? स्थानिभेदात्। यावन्तस्स्थानिनः,
ककारादयः तावद्विर्यमैर् भवितव्यम्।

सिद्धं तु समानस्थानकरणत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं? समानं हि स्थानं सर्वेषां यमानाम्। किं? नासिका नाम। करणं च समानम्। किं? स्पृष्टं नाम। एवमपि न सिद्ध्यति। किं कारणम्? समानस्थान करणत्वादेव। यदि समानं स्थानकरणं तदा एक एव यमो भवति। नाऽनेकः। कुतश्चत्वारः? अनेकस्त्वनुप्रदानभेदात्, वर्गवत्। अनेको हि यमो भवति। कुतः? अनुप्रदानभेदात्। अनुप्रदानं हि तेषां भिन्नं भवति। ईषच्छ्वासः, श्वासः, ईषन्नादः, नादः इति। तद्वेदाच्च यमभेदो भवति, सत्यपि समानस्थान करणत्वे।

तद्यथा वर्गवत्। यथा वर्गस्समानस्थानकरणोपि, अनुप्रदानभेदाद्विघते क, ख, ग, घ इति। तस्मात् संतरामुपपद्यते चत्वारश्च यमास्समृता इति।

प्रथमयमो, द्वितीययम, स्तृतीययम, श्वर्तुर्थयम इति तेषां व्यपदेशः।

अनुस्वारो विसर्गश्च। अं इत्यनुस्वारः, अः इति विसर्जनीयः। उदा - श^५ राज न्नोषधीभ्यः।

४क ४पौ चापि पराश्रितौ। परो यो वर्णः ककारः पकारो वा, तमाश्रितौ तदुपजीविनौ जिह्वालीयोपध्मानीयौ। य४ कुभो निधारय४ पृथिव्यामधिदर्शतः।

अपि ग्रहणं चतुर्ग्रहणानुकर्षणार्थम्। एते अनुस्वारादयश्चत्वार इत्यर्थः। यमादयोष्टौ अयोगवाहसंज्ञावेदितव्याः।

दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयः। दुस्स्पृष्टसंज्ञो लकार इति त्रिभाष्यरत्नकारः। ईषत्स्पृष्टमस्येति दुस्स्पृष्ट इत्येके। कृच्छ्रं स्पृष्टमस्येति दुस्स्पृष्ट इत्यपरे। स हि जिह्वाग्रस्याधोभागेन मूर्धन्युच्चार्यते। उदा - अग्निमीळे पुरोहितम्। शौनकश्चाह द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो लकार इति।

अवर्णान्तरमादेशत्वात् इतिचेन्न, लकारवत्, ४क ४पवच्च श्रुतिभेदात्। यदयं डकारस्थान आदिश्यते लकारः, तस्माङ्ग्रहणेनैवायं गृहीतः। न तु वर्णान्तरम्।

नहि कश्चन दुस्स्पृष्टो नाम स्वतन्त्रो भवतीति चेन्न, लकारवच्छुतिभेदात्। तथा - लकारः क्रकारस्थान एवादिष्टः। कृपोरोत इति। तथापि श्रुतिभेदात्, वर्णान्तरत्वेन गृहीतः, स्वरा विंशतिरेकश्चेति।

नहि स्वतन्त्रः कश्चन लकारोस्ति। ४क ४पवच्च। किञ्च, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ च विसर्जनीयस्य स्थाने आदिष्टौ, कुप्यो ४क ४पौ चेति। तथापि श्रुतिभेदात्, वर्णान्तरत्वेन गृहीतौ ४क ४पौ चापि पराक्षिताविति। नहि स्वतन्त्रौ ४क ४पौ भवतः। तथा दुस्स्पृष्टश्च श्रुतिभेदाद्वर्णान्तरम्।

इतिकारः त्रिषष्ठि समाप्त्यर्थः।

अथ चतुष्षष्टिमं वर्णमाह, लकारः प्लुत एव चेति। प्लुत एव लकारश्चतुष्षष्टिमो वर्णो विज्ञातव्यः। न दीर्घ लकार इत्यर्थः। अस्योदाहरणं महाभाष्ये दृश्यते। कलृ३सशिखेति।

अवधारणाऽनुपपत्तिर्दीर्घस्यापि दर्शनादिति चेन्न, उक्तत्वात्। यदिदमवधारणं लकारः प्लुत एवचेति, तन्नोपपद्यते। किं कारणं? दीर्घस्यापि दर्शनात्। दृश्यते हि दीर्घापि लकारः।

आह च शौनकः। आकारादीन् दीर्घरूपान् द्वितीयान्, ह्रस्वेषु पञ्चस्वपि तानसन्तीति। अत्र हि लकारः पञ्चमो ह्रस्वः। कात्यायनश्च - लृ इति, लू इति, लू३ इतिति। वृद्धकात्यायनश्च, अकारेकारोकारकारलकारा अवर्णधारणा इति। (अवर्णवत् धारणा येषां ते अवर्णधारणाः) अकारादयः पञ्चवर्णाः प्रत्येकमवर्णवदष्टादशधावधियन्त इत्यर्थः। नैष दोषः। उक्तो हि समाधिः। किमुक्तः? पार्षदकृतिरेषेति। पार्षदकृतयश्च तत्रैव साधवो भवन्ति, यां शाखां प्रति पार्षदं प्रवृत्तम्। अङ्गानि तु सर्वार्थानीति।

अथ वर्ण स्वरूप परिज्ञानार्थ कात्यायनोपदिष्टे वर्णसमाम्नायो लिख्यते, यथा - अथातो वर्ण समाम्नायं व्याख्यास्यामः।

तत्र स्वराः। अ इति, आ इति, आ३ इति, इ इति, ई इति, ई३ इति, उ इति, ऊ इति, ऊ३ इति, ऋ इति, ऋ॒ इति, कृ३ इति, लृ इति, लू इति, लू३ इति।

अथ सन्ध्यक्षराणि। ए इति, ए३ इति, ऐ इति, ऐ३ इति, ओ इति, ओ३ इति, औ इति, औ३ इति, इति स्वराः॥

अथ व्यञ्जनानि। किति, खिति, गिति, घिति, डिति, कवर्गः। चिति, छिति, जिति, झिति, त्रिति, चवर्गः। टिति, ठिति, डिति, ढिति, णिति, टवर्गः। तिति, थिति, दिति, धिति, निति, तवर्गः। पिति, फिति, बिति, भिति, मिति, पवर्गः। इति स्पर्शाः।

अथ अन्तस्थाः। यिति, रिति, लिति, विति।

अथोष्माणः। शिति, षिति, सिति, हिति।

अथाऽयोगवाहाः। अः इति विसर्जनीयः। ४८ इति जिह्वामूलीयः। ४८ इत्युपधमानीयः। अं इत्यनुस्वारः। अँ इत्यानुनासिक्यम्। कँ, खँ, गँ, घँ इति यमाः। एते पञ्चषष्ठिर्वर्णाः ब्रह्मराशिरात्मा वाचो यत्किञ्च वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रयुज्यत इति।

किंदेवत्या वर्णा इत्याह स एव। कण्ठ्या अग्निदेवत्याः। नैरऋत्या जिह्वामूलीयाः। सौम्यास्तालव्याः। रौद्रा दन्त्याः। ओष्ठ्या आश्धिनाः। वायव्या मूर्धन्याः। शेषा वैश्वदेवा इति।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षाभाष्ये प्रथमः खण्डः)

पं.भा. - कथं ते त्रिषष्ठिः? कथं वा चतुषष्ठिः इत्याशङ्कयाह। स्वराविंशतिरेकश्चेति। स्वरा इति - स्वृ शब्दोपतापयोः (धातुः)। स्वर्यते शब्द्यते अनेन व्यञ्जनमिति करणे अच् प्रत्ययः।

कथं ते एकविंशतिः? तत्थैतुरः यथास्मृति विवृणोमि। अ, इ, उ, क्र एते चत्वारो हस्त्व दीर्घ प्लुत भेदेन द्वादश। लकारस्य दीर्घादयो न सन्तीति स्मरणात्, हस्त्व एवोपदिश्यते। अत एते ब्रयोदश।

ए, ऐ, ओ, औ सन्ध्यक्षराणि। सन्ध्यक्षराणामपि हस्त्वा न सन्तीति स्मरणात्, दीर्घप्लुता एव गृह्यन्ते। त एते अष्टौ पूर्वस्त्रयोदशभिस्सह एकविंशतिः।

स्पर्शानां पञ्चविंशतिरिति। कादयो मावसानाः स्पर्शः। जिह्वामूल तालु मूर्ध दन्तोष्ठादिभिः परस्परं स्पर्शं रभिनिष्पत्य आविर्भवन्तीति स्पर्शः। पूर्वया एकविंशत्या सह षट् चत्वारिंशत्।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टविति। यकारादयः अष्टौ य, र, ल, व, श, ष, स, ह इति। अत्र आद्याश्चत्वारः अन्तस्थ संज्ञाः। उपरितनाः ऊष्माणः। पूर्वया षट् चत्वारिंशता सह चतुःपञ्चाशत्।

चत्वारश्च यमास्स्मृता इति। यच्छन्तीति यमाः। स्वयमेव उपरमेरन्। के ते? यमाः। लोके क्, ख्, ग्, घ् इति। अनन्त्यान्त्य संयोगे मध्ये यमः पूर्वगुण इति औद्वर्जिः यथाह -

हस्त्वादि भेदैश्चत्वारः प्रथमा द्वादश स्मृताः।

लकारो हस्त्व एवैचोऽष्टौ स्वरा एकविंशतिः॥

पञ्चविंशति रष्टविद्धि स्पर्शास्युर्यादयो यमाः।

अनुस्त्वारो विसर्गश्च ४क ४पौ प्लुत लकारकः॥

त्रिषष्टिरेव वर्णास्स्युर् हस्वदीर्घादि भेदतः।

अनुस्वारद्वयाद्वर्णा श्वतुष्षष्टिरितीरिताः॥

तथा च नारदः -

अनन्त्यश्च भवेत् पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् स वर्णः पूर्व वर्णयोः॥

वर्गान्त्यान् शषसैस्सार्थ मन्तस्थाभिश्च संयुतान्।

द्वष्ट्वा यमा निवर्तन्ते आदेशिकमिवाध्वगाः॥

इति नारदौद्वज्योर्मतेन यमः वर्णागम इति विधीयते। तस्माच्छास्त्रात् चत्वारश्च यमास्समृताः इति, वर्णान्तरत्वेनोपदेशः।

संयोगशास्त्रात् चतुरक्षराणां उदाहरणमिति प्रकृत्य, अग्निरिति यमः। गकारौ द्वौ, नकारः इकारश्चेति। अन्ये तु यमं वर्णापतिं मन्यन्ते। तथा च शौनकः - स्पर्शः यमानननुनासिकान् स्वान् परेषु स्पर्शष्वनुनासिकेषु - इति। पूर्वया चतुर्ध्वंचाशता सह अष्टपञ्चाशत्।

अनुस्वारो विसर्गश्चेति। स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः। अनु अकारानुगमेन अनुस्वारः। वक्ष्यति च दन्तमूल्यः स्वारानुग इति। विसर्ग इति - विविधं सृज्यते क्षिप्यते इति विसर्गः। ४क ४पौ चापि पराश्रयाविति। परौ ककार पकारौ आश्रयस्थानं ययोस्तौ पराश्रयौ। तथा च वक्ष्यति - अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान भागिनः।

अपरः पाठः - ४क ४पौ वापि परौ स्मृतौ। अनुस्वार विसर्गयोः
परावित्यर्थः। अपरोपि पाठः - ४क ४पौ चापि कपाश्रयौ। ककार पकारौ
आश्रयस्थानौ ययोस्तौ
कपाश्रयौ। च शब्दात् अनुस्वार विसर्जनीयावपि पराश्रयौ।

दुस्स्पृष्टश्चेतीति - ईषत् स्पृष्टः वर्णधर्मः, न तु वर्णान्तरम्। वक्ष्यति
च, अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्।
तथा औद्वजिः, तत्र स्पृष्टं प्रयतनं करणं स्पर्शनाम्। दुस्पृष्टमन्तस्थानाम् -
इति। यणभक्तिः, च लृकारो विद्यते। अतः लृकारः दुस्स्पृष्टधर्मा च शब्दात्
ऋकारः। इति शब्दः पादपूरणार्थः। लृकारः इति लृवर्णात् कारप्रत्ययः।
प्लुत एव चेति - लृकारस्य दीर्घादयो न सन्तीत्यधस्तात् परमत
मुपन्यस्तम्। स्वमतं चाह - लृकारः प्लुत एव चेति। त्रिमात्रः। च शब्दात्
ह्नस्वश्च।

ननु वर्णानां प्रयत्रं उपरिष्टात् वक्ष्यत्येव, किमर्थं मप्रस्तुतः प्रयत्रः कथ्यते?
उच्यते - प्लुत विधानार्थं तावत् लृकारः उच्चारयितव्यः। उच्चारिते च
लृकारे लाघवार्थं अप्रस्तुतोपि प्रयत्रः उच्चारितः। दुस्स्पृष्टश्चेति
अनुस्वारादयः प्लुतान्ताः पञ्चपूर्वे रष्टपञ्चाशङ्किस्सह त्रिषष्टिः। चतुष्षष्टिः
कथं? अनुस्वारौ विसर्गश्चेति पाठान्तरात्। कथं पुनः अनुस्वारद्वयम्?
ह्नस्वदीर्घभेदेनेति ब्रूमः। तथा च औद्वजिः - अनुस्वारौ अं आं इत्यनुस्वारौ

हस्वदीघौं दीर्घहस्वौ वणौं - इति, अत एव चतुष्पष्टिः। (इति पञ्जिकाख्य भाष्ये प्रथमः खण्डः)

द्वितीयः खण्डः

भा. भा. अत्र शिक्षाशास्त्रे वागुच्चारणं जिज्ञासुभिः प्रथममात्म मनोऽग्निवाच्चादि स्थानं ज्ञातव्यम्। तच्च योगशास्त्रे याज्ञवाल्क्येनोक्तम्। तद्यथा - याज्ञवल्क्य उवाच -

- १ शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यङ्गुळात्मकम्।
विद्ध्येतत् सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुळीभिरिति प्रिये॥
- २ शरीरा दधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुळ मानतः।
चतुर्दशाङ्गुळं केचिद्वदन्ति मुनिसत्तमाः॥
- ३ देहमध्ये शिखिस्थानं तसजाम्बूनदप्रभम्।
त्रिकोणं मनुजानां तु चतुरशं चतुष्पदाम्॥
४. मण्डलं तत्पतङ्गानां सत्यमेतद् ब्रवीमि ते।
तन्मध्ये च शिखा तन्वी सदा तिष्ठति पावकी॥
५. देहमध्यं च कुत्रेति श्रोतुमिच्छसि चेच्छृणु।
गुदान्तु दत्यङ्गुळादूर्ध्वं अथो मेद्राच्च दत्यङ्गुळात्।
६. देहमध्यं तयोर्मध्यं मनुष्याणा मितीरितम्॥
चतुष्पदां तु हन्मध्ये तिरश्चां तुन्द मध्यमे।

७. कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यं नवाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुल मुत्सेध आयामश्च तथाविधः ।
८. आण्डाकृतिवदाकारं पूरितं तत्त्वगादिभिः ।
तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं नाभौ चक्रसमुद्रवः ॥
९. द्वादशारयुतं तच्च तेन देहं प्रकीर्तितम् ।
चक्रेस्मिन् भ्रमते जीवः पापपुण्य प्रचोदितः ॥
१०. तन्तु पञ्जर मध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ।
जीवस्य मूलचक्रेस्मि न्नधः प्राणश्चरत्यसौ ॥
११. प्राणारुढो भवेजजीव स्सर्वभूतेषु सर्वदा ।
तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वतः ॥
१२. अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता ।
दरीतः कन्दपार्श्वतु निरुद्धेव सदा स्थिता ॥
१३. मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ।
योगकालेऽन्त्यपायेन प्रबोधं याति साग्निना ॥
१४. स्फुरत्याहृदयाकाशं नागरूपा महोज्जवला ।
वायुर्वायुमुखेनैव ततो याति सुषुम्नया ॥
१५. कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता ।
तिष्ठन्ति परितस्सर्वा श्वकेस्मिन् नाडिसंज्ञिकाः ॥
१६. नाडीना मपि तास्सर्वा मुख्या गार्गि चतुर्दश ।

इडा च पिङ्गळा चैव सुषुम्ना च सरस्वती ॥

१७. वारणा चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।

विश्वोदरी कुहृश्चैव शंखिनी च पयस्विनी ॥

१८. अलम्बुसा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ।

आसां मुख्यतमा स्तिस्र स्तिसृष्टेकोतमोतमा ॥

१९. मुक्तिर्गार्गति सा प्रोक्ता सुषुम्ना विश्वधारिणी ।

कन्दस्य मध्यमे गार्गि सुषुम्ना संप्रकीर्तिता ॥

२०. पृष्ठमध्ये स्थितेनास्थना सह मूर्ध्नि स्थिता सदा ।

मुक्तिमार्गा सुषुम्ना सा ब्रह्मरन्ध्रेति कीर्तिता ॥

२१. अव्यक्ता चैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ।

पिङ्गळा चोर्ध्वगा याम्य नासान्तं विद्धि मे प्रिये ॥

२२. सरस्वती तथा चोर्ध्व माजिह्वायाः प्रकीर्तिता ।

इडा च सत्य नासान्तं सत्यभागे व्यवस्थिता । इति

अयमर्थ आचार्यमुखात् ज्ञातव्यः ।

पूर्वस्मिन् खण्डे वर्णसंख्योक्ता । अथ द्वितीयखण्डे, वर्णोच्चारणं शास्त्रस्य प्रधान विषय उच्यते ।

६. आत्माबुद्ध्या समेत्यार्था न्मनो युड्के विवक्षया ।

मनः कायाग्नि माहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

७. मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ।

प्रातस्सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ।

८. कण्ठे माध्यन्दिन युगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ।

९. सोदीर्णो मूर्धन्यभिहतो वक्त्रमापय मारुतः ।

वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥

भा.भा. -

मनुष्याणां गुदमेद्रयोर्मध्ये चतुरङ्गुळोत्सेधश्चतुरङ्गुळायामः

अण्डाकृतिः नाडीकन्दो भवति । तत्र बिन्दुत्रिकोण द्वादशारणि भवन्ति ।

बिन्दुमध्येऽग्निशिखा सूक्ष्मा ज्वलति । तां परितः कुण्डलिनी नाम विस्तन्तुवत् सूक्ष्मा विद्युद्वर्णा काचन नाडी अष्टधा कुण्डलीभूय भवति ।

तस्या अधस्तात् प्राणवायुश्चक्रे भ्रमति, तथा प्राणारुढो जीवश्च

सान्तःकरणः । एवं पुण्यपापाभ्यां पूर्वानुष्ठिताभ्यां परिभ्रमन्नात्मा देहेन्द्रिय

मनः प्राणादिभ्यः, अन्यः जीवः विवक्षया वर्णप्रयुयुक्षया हेतुना बुद्ध्या

अन्तःकरणवृत्त्या अर्थान् विवक्षितान् -जलमाहर - इत्यादीन्, अग्निमीळे -

इत्यादींश्च लौकिक वैदिकान् समेत्य एकीकृत्य विषयीकृत्येत्यर्थः । मनः

तस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिविशेषं युड्के, कायाग्निमाहस्वेति प्रयुड्के ।

मनः कायाग्निमाहन्ति । एवं प्रयुक्तं मनः कायाग्निं नाडीकन्दस्थ चक्रमध्य गतमग्निं आहन्ति । आहते परस्मैपदमार्षम् । ताडयति चालयतीत्यर्थः ।

सप्रेरयति मारुतम्। एवं प्रयुक्तस्सोऽग्निः मारुतं चक्रं परितश्लन्तं प्रेरयति। उरः कण्ठ शिशरस्सु मन्द्र मध्यम तारान् स्वरान् जनयेति प्रयुड्के।

मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्। यथा आत्मादयः अन्यमन्यं प्रयुञ्जते, नैवमयं मारुतोन्यं प्रयुड्के। किन्तु स्वयं नाभिमतीत्य उरसि चरन्, मन्द्रं स्वरं जनयति।

कीदृशं?प्रातस्सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्। प्रातस्सवनयोगं प्रातस्सवनोपयुक्तम्। मन्द्रया वाचा प्रातस्सवने शंसेदिति श्रुतेः।

गायत्रं छन्द आश्रितम्। गायत्र्येव गायत्रं, चतुर्विंशत्यक्षरात्मकं छन्दस्समाश्रितम्। गायत्रं प्रातस्सवनमिति श्रुतेः।

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। उरसः उद्रत्य कण्ठे चरन् मध्यमं स्वरं जनयति। कीदृशं? माध्यन्दिनयुगं माध्यन्दिन सवनोपयुक्तं - बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने शंसेदिति श्रुतेः। त्रैष्टुभानुगम्। त्रिष्टुभेव त्रैष्टुभं चतुर्थत्वारिंशदक्षरं छन्दः। त्रैष्टुभमनुगच्छतीति त्रैष्टुभानुगम्। त्रैष्टुभं माध्यन्दिनऽ सवनं - इति श्रुतेः।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्। कण्ठादुद्रत्य शिरसि चरन् तारं स्वरं जनयति। कीदृशं? तार्तीयसवनम्। तृतीयसवनस्येदं तार्तीयसवनम्। तृतीयसवनोपयुक्तम्। बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने

शंसेदिति श्रुतेः। जागतानुगम्। जगत्येव जागतं अष्टाचत्वारिंशदक्षरं छन्दः।
जागतमनुगच्छतीति जागतानुगम्। जागतं तृतीयसवृनमिति श्रुतेः।

सोदीर्णो मू॒द्धन्यभिहतो वक्त्रमापय मारुतः। वर्णान् जनयते। एवं
उरःकण्ठशिरस्सु मन्द्र मध्यम तारान् जनयन्। सोदीर्णः - सः उदीर्णः इति
पदच्छेदः। सोचि लोपे चेत् पादपूरणम् इति सुलोपः। स मारुतः उदीर्णः
उद्रतः मूर्धपर्यन्तं गतः, ततो गन्तुमवकाशाभावात्, मूर्धिं उपरिदेशे
अभिहतश्च सन् वक्त्रं, उच्यते अनेनेति वक्त्रं वचनसाधनमास्यं ओष्ठप्रभृति
प्राक् काकलकात्। तदापय जिह्वाग्रोपाग्र मध्यमूलानां ताल्वादिषु स्थनेषु
स्पर्शनात् वर्णानकारादीन् जनयते। यथायोगं प्रादुर्भावयति।
अभिव्यनक्त्युत्पादयति वेत्यर्थः। उभयथाप्याह शौनकः - एके वर्णान्
शाश्वतिकान्नकार्यान्विति। पतञ्जलित्स्वाह - नित्याशशब्दाः। नित्येषु
शब्देषु कूटस्थै रविचालिभि वर्णं भवितव्यम्। अनपायोपजन
विकारादिभिरिति। सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति च। कूटस्थै रविनाशिभिः।
अविचालिभिः देशान्तरप्राप्तिरहितैः। अपायो लोपः। उपजन आगमः।
विकार आदेशः। अपायादि ब्रयरहितैः। वाचः पदानां
व्यक्तिस्स्यादाधारादिष्वनुक्रमात्।

वाचश्चत्वारि पदानि भवन्ति। कानि? परा पश्यन्ती मध्यमा
वैखर्याख्यानि, तेषामाधारादिष्वभिव्यक्ति भवति। कथं? सरस्वत्यां

प्रविशता वायुना परा वाग्भिव्यज्यते। नाभिं प्रविशता पश्यन्ती, हृदयं प्रविशता मध्यमा, आस्यं प्रविशता वैखरी। तथाह व्यासः।

परा वाङ्मूला चक्रस्था पश्यन्ती नाभि संस्थिता।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा॥। इति किमर्थमिदमुच्यते? न स्यादर्थाभिधानं तैः। तैश्चतुर्भिर्वाचः पदैः अर्थाभिधातुं न शक्यते, योसौ विवक्षितः। कुतः? अवर्णत्वात् परादिभिः। परा पश्यन्ती मध्यमास्तिस्तोषि अवर्णात्मकाः। कुतः? स्थानकरणाभावात्। नहि परादीनां उत्पत्तिदेशे स्थानकरणानि भवन्ति।

एवं तर्हि वैखर्यार्थाभिधानं स्यादिति चेन्न। वैखर्याश्चा अविशिष्टत्वात्। वैखरीचाविशिष्टरूपा भवति। किं कारणम्? यौगपद्यासम्भवात्। नहि पूर्वं परे च वर्णाः क्षणभङ्गुराः युगपद्ग्रुष्टं शक्याः। यथा गौरित्यरत्र यदा गकार उच्चार्यते, न तदा औकारविसर्जनीयौ। यदा चविसर्जनीयः, न तदा गकारौकारौ भवतः। एवं विशिष्टरूपाभावात् वैखरीचाभिधातुं नेष्ट। नेङ्गयन्ति - इति श्रुतेः।

श्रूयते चैव मन्त्रवर्णः। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। - इति। नेङ्गयन्ति, अर्थं न वेदयन्तीत्यर्थः। तस्मादनर्थकं ते स्याद्वाच उच्चारणं समम्॥। अतश्च वाचश्चतुष्टया उच्चारणं निरर्थकं स्यात्।

इतर आह। सिद्धन्तु स्फोटोऽर्थानामभिधानं अभङ्गुरात्। हृदयावस्थितात् श्रोतुः वैखर्या संप्रकाशितात्। सिद्धमेतत्। कथं? स्फोटेनार्था अभिधीयन्ते।, ये केचन विवक्षिताः।

कोऽसौ स्फोटो नाम? अत्राह पतञ्जलिः। श्रोत्रोपलब्धिः बुद्धिनिर्गाह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः आकाशदेशशब्दः। श्रोत्रेणोपलब्धिः यस्य सः श्रोत्रोपलब्धिः। बुद्ध्या निश्चयेन ग्रहीतुं शक्यः बुद्धिनिर्गाह्यः। प्रयोगेण वैखर्या अभिज्वलितः। स्वरूपरूषितः कृतः। यथा जपाकुसुमेन स्फटिकः।

आकाशदेशः श्रोतुः हृदयाकाशेऽवस्थितः। मध्यमासंज्ञशब्दः स्फोटः।

किं तर्हि वाच उच्चारणे प्रयोजनम्? अभिव्यञ्जनमेव अस्य वैखर्या क्रियते सदा। वैखर्याश्वैव वाच एतत् प्रयोजनम्। किम्? यदिदं स्फोटस्याभिव्यञ्जनम्, नद्यन्तरेणाभिव्यञ्जनं स्फोटोऽपि भवत्यभिधातुम्।

ननु चोक्तं नेङ्गयन्तीति च श्रुतेरिति। नेङ्गयन्ति, नार्थ वेदयन्ति इत्यर्थः इति। नैष दोषः, अन्यार्थत्वात्। अन्यो हि श्रुतेरर्थः। ततः, यस्त्वयाऽभिहितः। कोऽसौ? चत्वारि वाक्परिमिता पदानि - चत्वारि वाचः परिमितानि इयत्या परिच्छिन्नानि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखर्याख्यानि पदानि भवन्ति। तानि विदुब्राह्मणा ये मनीषिणः। तानि पदानि ये विद्वांसो

ब्राह्मणः ते विदुः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। तेषां मध्ये त्रीणि पदानि परा पश्यन्ती मध्यमाख्यानि गुहायां शरीरे निहितानि, न बहिः प्रसरन्ति। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। तत्र चतुर्थं परं वैखर्याख्यं सर्वे मनुष्या उच्चारयन्ति ति माधवः।

वाचः पदानां व्यक्तिस्म्या दाधारादिष्वनुक्रमात्। न स्यादर्थाभिधानं तैः, अवर्णत्वात् परादिभिः। वैखर्याख्याविशिष्टत्वात् नेङ्गयन्तीति च श्रुतेः। तस्मादनर्थकं ते स्याद्वाच उच्चारणं समम्। सिद्धं तु स्फोटतोऽर्थानामभिधानं, अभङ्गुरात्। हृदयावस्थिताच्छ्रोतुः वैखर्या संप्रकाशितादिति।।

पं.भा. -अथ वर्णसंख्यापरिज्ञानोत्तरकालं चिन्त्यते। कः एषामुच्चारयिता? कथं चोच्चारयति? केनक्रमेण चेत्यत आह। आत्मेति।

आत्मा - शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तः। कथं पुनरेतदवगम्यते यथा शरीरेन्द्रिय मनोबुद्धिव्यतिरिक्तः आत्मा? उच्यते, द्रष्टृत्वात्। द्रष्टा हि दृश्यादि व्यतिरिक्तो भवति, प्रयोजकत्वात्। बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् कुठारवत् - इति न्यायात्, श्रुतेश्च।

न्यायस्तावत्। अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः - इति स्वर्गादिफलसाधनानि कर्माणि श्रूयन्ते। स्वर्गश्च वायुशरीरोपभोग्यः, तद्व्यतिरिक्त आत्मा शरीरादेः।

श्रुतेश्च - तस्य हैतस्य हृदयस्यग्रं प्रधोतते, तेन प्रधोतेन एष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः - इति। शरीरापक्रमणाय शरीरादि व्यतिरिक्तः आत्मा। छान्दोग्यश्रुतेश्च - एवमेवैष संप्रसादः अस्मात् शरीरात् समुत्थाय परंज्योतीः उपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते - इति।

क एषामुच्चारयिता - इति पृष्ठे तस्योत्तरं दत्तमात्मेति कथं कथमुच्चारयति?

केन क्रमेणेति प्रश्नद्वयस्योत्तरं दीयते। स आत्मा बुद्ध्या सह अर्थान् बाह्यान् समर्थ्य सम्यग्वगम्य, अर्थप्रत्यायनाय यदि शब्दा उच्चार्यन्ते, तदा मनः युड्के। विवक्षया वकुमिच्छाविषयतया। तच्च मनो नियुड्के आत्मा।

मनः कायाग्निमाहन्तीति। तच्च मनः नियुक्तं सत् कायाग्निमाहन्तीति। कायाग्निं शरीराग्निं आभिमुख्येन आहन्ति। स प्रेरयति मारुतमिति। अग्निः अभिहतस्सन् मारुतं वायुं प्रेरयति। जनयति स्वरमिति। मारुतः वायुः उरसि चरन् मन्द्रं स्वरमुत्पादयति। मन्द्रमिति मन्द्रेन् प्रत्ययः। प्रातस्सवनयोगमिति। प्रातस्सवनेन सह योगः अस्येति प्रातस्सवनयोगः, तम्। तथा च ऐतरेय ब्राह्मणे - अथ मन्द्रं पतति तस्मात् मन्द्रया वाचा प्रातस्सवने शंसेत्। इति गायत्रं छन्दः अस्याश्रयः। गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः। आच्छादयति छन्दः।

कण्ठ इति। मारुत इति वर्तते, सवनं छन्दः स्वरं चरन्निति च। वर्णान् जनयतीति यावत्। कण्ठे चरन् वायुः मध्यमं स्वरं जनयति। कण्ठे इति कण्ठेष्ट इति ठप्रत्ययः। मध्यन्दिनं युनक्तिति माध्यन्दिनम्। सवनभाजं त्रिष्टुप् छन्दोनुगामिनं।

तारमिति तार्तीयसवनमिति, तृतीयसवनभाजं तारं स्वरम्। शीर्षण्यमिति, मूर्धनि चरन् वायुञ्जनयति, उत्पादयति। जागतछन्दोनुगामिनं, जागतं छन्दः अनुगच्छतीति जागतानुगः। शीर्षण्यमिति - शीर्षश्छन्दसि - इति शिरशब्दस्य शीर्षभावः। तत्र भवं शीर्षण्यम्।

सोदीर्ण इति। सः वायुः उदीर्णः ऊर्ध्वर्गतः मूर्धनं यावदुपरितनां गतिमलभमानः शिरः कपालेन अवष्टब्धत्वात्।

पुनः प्रत्यावृत्य वक्त्रमेवापय वर्णान् जनयते, उत्पादयति। पुनः मारुतग्रहणं विस्पष्टार्थम्।

तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः।

१०. स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः।

इति वर्णविदः प्राहु निंपुणं तन्निबोधत॥

भा.भा. - अथ तेषां वर्णानां विभागहेतूनाह। तेषां वर्णानां विभागः अन्योन्यभेदः पञ्चधा स्मृतः। कस्माद्वेतोः? स्वरतः, कालतः, स्थानात्,

प्रयत्नतः, अनुप्रदानतश्च। प्रयत्नशानुप्रदानं च प्रयत्नानुप्रदानं, तस्मात् प्रयत्नानुप्रदानतः।

तत्र स्वरः उदात्तादि। कालः एकमात्रादिः। स्थानं उरःकण्ठादिः। प्रयत्नः स्पृष्टादिः। अनुप्रदानं नादादि। इत्येवं वर्णविदः वर्णविभागज्ञाः निपुणं प्राहुः उपदिशन्ति। तन्निबोधत, तमेतं वर्णविभागं निबोधत जानीत मतः शिष्याः।

कथं स्वरादिभ्यो वर्णाना मन्योन्यभेदः? उच्यते। शृणोतु तावद्वावानवहितः। स्वरास्सर्वे समान प्रयत्नाः। तेषां स्थानतोऽन्योन्यभेदः। एवं वर्गाणां, एवमन्तस्थानां, एवमूष्णणाम्।

अथ अकार हकारौ समानस्थानौ, तयोः प्रयत्नतो भेदः। एवं इच्युशानां, एवं उकार पवर्गयोः, एवमृदुरषाणां, एवं लृतुलसानाम्।

अथ समान वर्ग्याः पञ्च पञ्च स्पर्शाः समानस्थानाः, समान प्रयत्नश्च। तेषामनुप्रदानतोऽन्योन्यभेदः।

अथ ह्नस्व दीर्घप्लुताः समान स्थान प्रयत्नानुप्रदानाः, तेषा कालतोऽन्योन्यभेदः। अथ समान स्थानप्रयत्नानुप्रदान कालाः उदात्तानुदात्त स्वरिताः, तेषां स्वरतोऽन्योन्यभेदः।

अथ कथमेदैतो रन्योन्यभेदः? समानस्थान प्रयत्रकालयो रोदौतोश्च? सत्यम्, अवयवकालभेदात्। अवयवकालो ह्यनयोर्भिर्यते। एदैतोरोदौतोश्च। यथाह शौनकः - सन्ध्येष्वकारोर्धमिकार उत्तरोऽयुजोरुकारः

- इति। शाकटायनः - मात्रासंसर्गादपरे पृथक्छुती हस्यानुस्वार व्यतिषङ्गवत् परे - इति। मात्रयोस्समयोः क्षीरोदकवत् अत्यन्तसंसर्गात्। अपरे सन्ध्यक्षरे एओ इति द्वे पृथक्छुती भवतः। काभ्यां पृथक्छुती? एजभ्याम्। अथ परे सन्ध्यक्षरे ऐ औ इति द्वे हस्यानुस्वार व्यतिषङ्गवत् न्यूनाधिकमात्रे भवतः। यथा - त्वं ह त्यत् - इत्यत्र हस्योऽर्थमात्रया न्यूनः। तथैव चाऽधिकोऽनुस्वारः। तथा तयोरवर्णस्य अल्पीयसी प्रथमा मात्रा। इवर्णोवर्णयोस्तु द्राघीयसी द्वितीयमात्रा। तस्मात् ते पृथक्छुती भवतः। काभ्यां? एजभ्यामिति।

करणभेदाच्च। वक्ष्यते च एडोरैचोश्च करणभेदः - तेभ्योऽपि विवृतावेडौ, ताभ्या मैचौ तथैव चेति।

(इति भारद्वाज राघवीये द्वितीयः खण्डः)

पं.भा. - तेषां विभागः पञ्चधा स्मृत इति तेषां वर्णनां जन्यमानानां विभागः विवेकः पञ्चधा पञ्चप्रकारः। संख्याया विधार्थं धा इति धा प्रत्ययः। स्मृतः अनुमतः। कैर्हतुभिर्वर्णनां पञ्चधा विवेक इत्याह।

स्वरत इति स्वरस्थान हेतून् व्याख्यास्यामः। वर्णनां ज्ञातार एवमाहुः। पञ्चधा विवेको वर्णनामिति स्वरतः उदात्तादि भेदेन, कालतः हस्यादि भेदेन, स्थानतः - कण्ठादिभेदेन।

प्रयत्रो द्विधा। अनुप्रदानं स्वस्थानादिदं घोषादि। अनुप्रकर्षण दीयते इत्यनुप्रदानम्। द्वौ नादानुप्रदानौ, इत्यौद्ग्रजिः। पञ्चधा विवेकं वर्णनां

निपुणं उच्यमानम्। हे श्रोतारः निबोधत, शृणुत। अत्र किञ्चिदुच्यते।
बालव्युत्पत्त्यर्थम्।

ननु सर्वमेवैतदनुपपन्नम्। कथं? आत्मा बुद्ध्या सह समर्थ्य मनो
युड्के इति व्याख्यातम्। आत्मनश्च नियोजक भावो नोपपद्यते,
अकर्तृरूपत्वात् तस्य। तथा च श्रुतिः। असङ्गो ह्ययं पुरुष - इति, अस्थूल
मनण्वहस्त्वम् - इत्यादि। का च भवता चैवमात्मस्वरूपं व्याख्यातं,
आत्मनश्च नियोजकभावे शरीरेन्द्रिय मनोबुद्धि व्यतिरिक्तः इति शरीरादि
व्यतिरिक्त आत्मा मनो युड्के - इत्यनुपपन्नम्।

उच्यते। अयमात्मा समर्थार्थान् मनो युड्के इत्येतत्
क्षेत्रज्ञाभिप्रायः। क्षेत्रज्ञस्य तदेव स्वरूपं यन्नियोजकत्वम्। तथा च मनुः -

१ योऽस्यात्मनः कारणिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः॥

२ जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजस्सर्वदेहिनाम्।

येन देवयते सर्वं सुखं दुःखं च कर्मसु॥

३ तावुभौ भूतसंपृक्तौ महाक्षेत्रज्ञ एव च।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठति॥

इति तं व्याप्येति परमात्मानमाहुः। तथा च व्यासः -

१ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।

क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥

२ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभृत्यव्यय ईश्वरः॥

ननु यद्वा आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान् - इत्युदाहृतः। यः नित्यः क्षेत्रज्ञ एव, अत्र आत्मा अभिप्रेतो भवेत्। ततः क्षेत्रज्ञ एव आत्मशब्दस्य चरितार्थत्वात्। शरीरेन्द्रिय मनोबुद्धि व्यतिरिक्तत्वं कतरस्मात् शब्दात् त्वया वर्णितं किम्? अथ चोच्यते। आत्मा बुद्ध्येत्यत्र द्वावप्यात्मानौ तौ क्षेत्रज्ञ परमात्माभिधेयरूपौ अभिप्रेतौ, तन्त्रेणोच्चारितौ। तन्त्रेणोच्चारणं सूत्राणा मलड़कारः।

एवं चेत् किमर्थं परमात्मनः वर्णनिमित्तत्वम्? यदुक्तं तत्रोच्यते, अपवर्ग साधनोपकारत्वात् शिक्षायाः। अपवर्गस्यायमेवोपायः शरीरादि व्यतिरिक्तस्य परमात्मनो बोधः। बुद्धे च बुद्ध्यादिभिरैक्यं भवति।

किं तदपवर्गसाधनं यस्य शिक्षोपकारो वर्तते? उच्यते। वेदा यज्ञाश्च। तथा च श्रुतिः - तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेन नाशकेन च - इति वेदानुवचनं यज्ञगीत मन्त्राङ्गत्वात् सम्यग्वर्णोच्चारणेन, यस्मान्मोक्ष माप्नोति। वक्ष्यति च - अतुलं च सुखं समश्वुते - इति। अतुलं सुखं मोक्ष एव भवति। अलमति प्रसङ्गेन। प्रकृतमनुसरामः। (इति पञ्जिकाख्य भाष्ये द्वितीयः खण्डः)

अथ तृतीयः खण्डः

भा.भा - एवं द्वितीय खण्डे वर्णोच्चारणं सविशेषमुक्तम्। अथ तृतीये स्वरतः कालतश्च वर्णविभागः उच्यते।

११. उदातश्चानुदातश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।

हस्त्वो दीर्घःप्लुत इति कालतो नियमा अचि॥

भा.भा. - अत्र स्वरा इति पञ्चम्यर्थं प्रथमा। स्वरादित्यर्थः। अत्र नियमा अचीत्यपकृष्यते। उदात्तादयस्त्रयोवर्णाः स्वरात् भागविशेषात् अचि अक्षु नियमाः। नियम्यन्त इति नियमाः। विभक्ता इत्यर्थः। स्वरशब्देनात्र भागविशेष उपलक्ष्यते। कोसौ भागविशेषः इत्याहाचार्यः। उच्चैरुदातः। नीचैरनुदातः। समाहारस्त्वरितः। - इति।

पतञ्जलिश्चाह उच्चैरुदात इति सूत्रे - समाने प्रक्रमे इति वक्तव्यम्। कः पुनः प्रक्रमः? उरः कण्ठ शिर इति। प्रक्रम्यन्ते अस्मिन् वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते। तेनायमर्थः - एकस्मिन् ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाणः उदातः। अधरभागे निष्पन्नोनुदात इति। एवं च उच्चैरित्यनेन ऊर्ध्वभागो गृह्यते। नीचैरित्यधरभागः।

अभ्याससमधिगम्यश्यायं स्वरविशेषः। षड्जादिवत् विज्ञेय इति कैयटः। उदा - इन्द्रं मरुत्वः। इदं विष्णुर्विंचक्रमे। य इन्द्रं सोमं पात्मः - इति।

त्रयो वचनानुपपत्तिः, प्रचयातिरेकात्। यदाह त्रयस्स्वरा इति, तदिदं
नोपपद्यते। किं कारणम्? प्रचयातिरेकात्। प्रचयो हि तेभ्योऽतिरिच्यते।
यथा - अग्निमीळे पुरोहितमित्यत्र ळे इति प्रचयः।

स्वरितात्संहितायामनुदातानाम् -इति विहितः उदात्तराधतिरेकाच्च।
किञ्च उदात्तरादयोऽप्यतिरिच्यन्ते। आह च पतञ्जलिः - त एते तन्त्रे
तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति। उदातः, उदात्तरः, अनुदातः, अनुदात्तरः,
स्वरितः, स्वरिते यः उदातः, सः अन्येन विशिष्टः। एकश्रुतिस्सप्तम इति।

उदाहरणं यथा - १) वौ३षडित्युदात्तरः, उच्चैस्तरां वा वषट्कार
इति विहितः।

२) अग्निमीळे पुरोहित मित्यत्र, पञ्चमोऽनुदात्तरः। उदात्तस्स्वरित परस्य
सन्नतर इति विहितः। ३) स्वरिते य उदातः सोऽन्येन विशिष्ट इति कम्प
इत्यर्थः। रथानां न यै३ऽराः। अत्र ये इति कम्पः। कथं ये - इत्युदातं पदं।
अरा इति चान्तोदातम्, तयोरेकादेशः स्वरितः - स्वरितो वानुदाते पदादौ
इति विहितः। स चोदातपरत्वात् कम्पितः। तथाह शौनकः -

जात्योऽभिनिहतश्वैव क्षैप्रः प्रक्षिष्ट एव च।

एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्च स्वरितोदयाः। - इति।

अन्ये चत्वार उदाहृताः। एकश्रुतिरिति, प्रचयस्यैव संज्ञान्तरम्। एकरूपा
श्रुतिः यस्य एकश्रुतिरिति।

तथा क्रुष्टप्रथम् द्वितीय तृतीय चतुर्थ मन्द्रातिस्वार्या
शातिरिच्यन्ते। गीतिविषयाः।

नैष दोषः। निषादादिवत्, तद्विशेषत्वात्। ब्रय एव स्वराः।
उदात्तानुदात्तस्वरिताः। अन्ये तु तद्विशेषत्वात् नातिरिच्यन्ते। कथं?
निषादादिवत्। यथा - निषादादयः उदात्तादि प्रभवत्वात् उदात्तादिभ्यो
नातिरिच्यन्ते, तथा प्रचयादयः।

आश्वलायनश्चाह - उदात्तानुदात्तस्वरितानां परस्सन्निकर्ष
एकश्रुत्यमिति। आयाम विस्मभाक्षेपाणां अन्यतमस्यैव अत्यन्त
सन्निकर्षेण असजातीयप्रयत्नाऽव्यवधानेन यदुच्चारणं तदैकश्रुत्यमित्यर्थ
इति गार्यनारायणः। तत्रोदात्तसन्निकर्षस्य उदाहरणम्। प्रवो वाजा
अभिघवः - इत्यादि कृत्स्नं हौत्रम्। एवं अनुदात्त सन्निकर्षः,
स्वरितसन्निकर्षश्च देशान्तरे शाखान्तरे च द्रष्टव्यः। अध्येतृव्यवहाराच्च।
किम्? ब्रय एव स्वराः - अध्येतारश्चैवं व्यवहरन्ति - त्रैस्वर्येणाधीमहे
वयमिति। अग्निमीळे पुरोहितमित्यधीयानाः।

यद्यपि महाभाष्ये एकश्रुतिः स्वरान्तरमिति पक्षोऽपि दृश्यते।
तथाथा - किं पुनरियमेकश्रुतिं रुदात्ता? आहोस्विदनुदात्ता? नोदात्ता। कथं
जायते? यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह। कथंकृत्वा ज्ञापकम्?

अतन्त्रं तरनिर्देशः। यावदुच्चैः तावदुच्चैस्तरां। यदि तर्हि नोदात्ता,
अनुदात्ता? अनुदात्ता च न। कथं जायते? यदयमुदात्त स्वरित परस्य

सन्नतर इत्याह। कथंकृत्वा ज्ञापकम्? अतन्त्रं तरनिर्देशः। यवत् सन्नः
तावत् सन्नतरः। सैषा ज्ञापकाभ्यां उदात्तानुदात्तयोः मध्यं एकश्रुतिरन्तराळं
हि यते इति।

अत्र कैयटः - अन्तराळं हि यते इति। हरते द्विकर्मकत्वात् प्रधाने
कर्मणि लकारः, क्षीरोदकवत् उदात्तानुदात्तयोः भेद तिरोधान मेकश्रुति
रित्यर्थः।

स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिरिति। एवं महाभाष्य कैयटयोः
एकश्रुतिः स्वरान्तामिति पक्षो दृश्यते।

तथाऽप्ययं पक्ष एकदेशिनः। किं कारणम्? अतन्त्रत्वात्। अतन्त्रं
तरनिर्देश इति ह्ययं पक्ष स्साधितः। नचायं आचार्यस्य सम्मतः, तरप्रयोग
वैयर्थ्यात्। पक्षान्तरोपन्यासाच्च। पक्षान्तरं चाश्रीयते। तस्माच्चाय
मेकदेशिनः पक्षः। तद्यथा- अपर आह। किमिय मेकश्रुति रुदाता?
आहोस्विदनुदाता? उदाता। कथं ज्ञायते? यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार
इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्? अतन्त्रं तर निर्देशः। उच्चैर्द्धृष्ट्वा
उच्चैस्तरामित्येतद्भवति।

यदि तर्ह्युदाता, नानुदाता। अनुदाता च। कथं ज्ञायते? यदयमुदात
स्वरित परस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्? तन्त्रं तरनिर्देशः।
सन्त्रं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद् भवति। ते एते तन्त्रे तर निर्देशे सप्तस्वरा

भवन्ति। उदातः, उदात्ततरः, अनुदातः, अनुदात्ततरः, स्वरितः, स्वरिते यः
उदातः सोऽन्येन विशिष्टः, एकश्रुतिस्समाः - इति।

अथ किमेतेषां लक्षणम्? अत्राह कुमारः। आयामो दारुण्यमणुता
खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गं मार्दवमुरुता खस्येति
नीचैःकराणि शब्दस्येति।

आयामः - गात्राणां निग्रहः। दारुण्यं - स्वरस्य दारुणता रुक्षता।
अणुता खस्य- कण्ठस्य संवृत्तता - इत्युच्चैःकराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गः -
गात्राणां शिथिलता। मार्दवं - स्वरस्य मृदुता, स्निग्धता। उरुता खस्य -
महत्ता कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य।

शौनकश्चाह - उदातश्चानुदातश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।

आयाम विस्मभाक्षेपैः त उच्यन्ते क्षराश्रयाः॥ इति
अत्र किञ्चित् स्वरित स्वरूपं विचार्यते। को नाम स्वरितः उदातानुदातयो
र्वर्णधर्मयो स्समाहारः स्वरितः। तस्य पूर्वार्धमात्रा उदाता।
शिष्टात्वनुदाता। तथाश्चाचार्यः। समाहारस्वरितः। तस्यादित उदात
मर्धहस्तस्वमिति।

शौनकस्त्वाह - एकाक्षर समावेशो पूर्वयोः स्वरितः स्वरः।

तस्योदाततरोदाता - दर्धमात्रार्धमेव वा॥

अनुदातः परशेषः स उदातश्रुतिर्न चेत्।

उदातं वोच्यते किञ्चत्स्वरितं वाऽक्षरं परम्॥ - इति।

हस्य दीर्घ प्लुतेषु अर्धमात्रैवोदात्ततरा - इत्येकः पक्षः। सर्वत्र अर्धमेवोदात्ततरं - इत्यपरः। शेषः परभागोनुदात्तः। सचेदुदात्तपरः स्वरितपरो वा भवति। तिष्योऽयथा। अन्यथा तूदात्तवत्। श्रूयते - अग्निमीळे पुरोहितम्।

ससधा चायं स्वरितो भियते।

जात्योऽभिनिहतः क्षैप्र स्तैरोव्यञ्जन एव च।

तिरोविरामः प्रक्षिष्टः पादवृत्तस्तु ससमः॥

उदाहरणानि

१) जात्य स्वरो वीर्यमिति २) अभ्यभि क्षैप्र एव च।

३) तेऽवर्धन्ताभिनिहतः ४) तैरोव्यञ्जन ऊतये॥

५) तिरोविरामो विष्कभिते ६) प्रक्षिष्टो हीन्द्रगिर्वणः।

७) वैवृत्त इति विज्ञेयः क ई वेदेति ससमः - इति।

१) जात्यस्वरो यथा - भूरीदिन्द्रस्य वीर्यम्। २) क्षैप्रो यथा - अभ्यभि हि श्रवसा तत्तदिथ। ३) अभिनिहतो यथा - तेऽवर्धन्त स्वतंवसो महित्वना। ४) तैरोव्यञ्जनो यथा - ऊर्ध्वं ऊषुणं ऊतये। ५) तिरोविरामो यथा - विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा। ६) प्रक्षिष्टो यथा - अथा हीन्द्र गिर्वणः। ७) वैवृत्तो (पादवृत्तो) यथा - क ई वेद सुते सच्या।

किमिमे उदात्तादयः स्वरधर्माः? आहोस्थित् व्यञ्जनधर्माः?
 स्वरधर्माः। कथं ज्ञायते? अचि इत्यपकर्षणात्। अचि उदात्तादयोस्वराः
 विभागहेतव इत्यर्थः।
 अग्निमीळे। अकारोऽनुदातः। इकार उदातः। ईकारस्स्वरितः। एकारः
 प्रचयः।

पतञ्जलिश्चाह उच्चैरुदात इति सूत्रे। अत्र प्रथमानिर्दिष्टं अजग्रहण
 मनुवर्तते। उताहो न? किञ्चार्थोऽनुवृत्त्या? बाढमर्थः। यद्येते व्यञ्जनस्यापि
 गुणा लक्ष्यन्ते।

ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते। इषे त्वोर्जे त्वा। नैते व्यञ्जनस्य
 गुणाः। किन्तु अच एव। तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभते।
 तथथा - द्वयोरक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके
 रिक्तको लोहकंसः तद्गुण उपलभ्यते।

कुतोऽनु खल्वेतत्? अच एवैते गुणाः स्युः। तत्सामीप्यात्
 व्यञ्जनमपि तद्गुण मुपलभ्यते।

न पुरनव्यञ्जनस्यैते गुणास्स्युः, तत्सामीप्यात् तु अजपि तद्गुण
 उपलभ्येतेति। अन्तरेणाऽपि व्यञ्जनं अच एवैते लक्ष्यन्ते। न
 पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारण मपि भवति। अन्वर्थं खल्वपि
 निर्वचनम्। स्वयं राजन्ते स्वराः। अन्वग्भवतीति (व्यञ्जयते स्वरैरिति)
 व्यञ्जनम् इति। अनुगच्छातीत्यर्थः - इति कैयटः।

एवं तर्हि उभयस्वर प्रसङ्ग इति चेन्न, अङ्गभाव नियमात्। यदि तत्सामीप्याद् व्यञ्जनमपि तद्रुण मुपलभ्येत, तर्हि उभयस्वर प्रसङ्गः। उभौ हि स्वरौ पर्यायेण प्रसजेताम्। कदाचित् पूर्वः स्वरः, कदाचि दुत्तरस्त्वरः।

अत्र को दोषः? अग्निमीळे। अत्र मकारः कदाचिदुदात्स्यात्, कदाचित् स्वरितः। गकार नकारौ च कदाचि दनुदात्तौ स्यातां कदाचिदुदात्तौ च।

नैष दोषः। अङ्गभाव नियमात्। अङ्गभावो हि नियम्यते। किञ्चिद्व्यञ्जनं पूर्वाङ्गमेव भवति। किञ्चित् पराङ्गमेवेति। यद्धि पूर्वाङ्गं तत् पूर्वस्वरं भजते। यत् पराङ्गं तत् परस्वरं। स चायं पूर्वापराङ्गभावः शौनकेन दर्शितः यथा -

१) अनुस्वारो व्यञ्जनञ्चाक्षराङ्गम्।

२) स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य।

३) पूर्वस्यानुस्वार विसर्जनीयौ।

४) संयोगादिर्वा।

५) च परक्रमे द्वे। - इतीमानि पञ्चसूत्राणि।

१) यथाऽनुस्वारो व्यञ्जनं चाऽक्षराङ्गम् - अग्निमीळे। अत्र गकारौ (गकारः, तद्यमश्च), नकारश्च संयोगः। तत्र प्रथमो गकारः क्रमजः, सपूर्वस्याङ्गं भवति, स्वरान्तर सन्निकर्षभावात्। नकारस्तूतरस्य। द्वितीयस्य तु गकारस्य गतिर्वक्ष्यते।

- २) स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य। तत्रैव मकारो ळकारश्च। उत्तर स्वरस्याङ्गं भवतः। स्वरयोर्मध्यगतत्वात्।
- ३) पूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयौ। वसुं सूनुं सहसा - स्पष्टार्थमिदं प्रथमसूत्रेणैव सिद्धत्वात्।
- ४) संयोगादिर्वा - अग्निमीळे। अत्र यमीभूतो द्वितीयो गकारः संयोगादिः। स पूर्वस्याङ्गं भवति, परस्य वा।
- ५) च परक्रमे द्वे। क्रमो नाम द्विर्भावः। परं रेफादिति विहिते, परक्रमे च द्वे व्यञ्जने पूर्वस्याङ्गं भवतः, परस्य वा। आत्नीं इमे विष्फुरन्तीं। अत्र रेफः, स्वरभक्तिः, द्वौ तकारौ, नकारश्च संयोगः। तत्र तकारौ पूर्वस्वरस्याङ्गं भवतः, परस्य वा। स्वरभक्तिस्तु रेफवत् पूर्वस्यैव। स्वरभक्तिः पूर्वभाग क्षराङ्गमिति वचनात्। इति स्वरतो विभागः उक्तः।

अथ कालतो विभागः। ह्नस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि। - इति। अचीति प्रत्याहारो जातिवचनः। ह्नस्वादयस्त्रयः वर्णाः अक्षु कालतो नियमाः। नियम्यन्त इति नियमाः। विभक्ता इत्यर्थः। कस्मात्? कालतः। उकारादि कालतः।

तथाहाचार्यः। ऊकालोज्ञस्व दीर्घप्लुतः इति। ऊकार सदृशकालो ह्नस्वः। ऊकार सदृशकालो दीर्घः। ऊऽकार सदृशकालः प्लुतः।

अपर आह - मात्रा कालत इति। तथथा - एकमात्रो ह्नस्वः। द्विमात्रो दीर्घः। त्रिमात्रः प्लुतः। वक्ष्यति चैवमाचार्यः -

एकमात्रो भवेद् धर्मस्वो द्विमात्रो दीर्घं उच्यते।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रिकम् - इति।

उदा - अग्निमीळे पुरोहितम्। आ ये धामानि। अग्नाऽ इ पत्रीवाऽ स्सजूः।
 पं.भा. - उदात्तश्चानुदातत्श्वेति स्वरतः कालत इत्येतौ द्वौ हेतू क्षोके
 विवृणोति। स्वरः उदातादि कालः, मात्रा प्रभृति त्रिमात्रपर्यन्तः उदातः
 इत्युपरिष्ठात् परिगृहीतः, अनुदातः तद्विपरीतः अधस्तात् गृहीत इत्यर्थः।
 स्वरित इति स्वरान्तरम्। स्वरतीति स्वरितः आक्षेपनिष्पाद्यो यः
 उदात्तानुदातविकारः।

तथा च नारदः।

उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा।

त्रैस्वर्यं स्वरसंज्ञायां किं स्थानं स्वर उच्यते?॥

उच्च नीचस्थयोर्मध्ये साधारण इति श्रुतिः।

तंस्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिजानन्ति शैक्षिकाः॥

स्वरास्त्रय इति ब्रय एव ऋग्यजुर्विषयाः। चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्त च
 सामसु। हस्त्व एकमात्रः, दीर्घो द्विमात्रः, प्लुतस्त्रिमात्रः। निमेषकाला मात्रा
 स्यादित्यौदवजिः। तथा च नारदः।

निमेषकाला मात्रा स्याद्विद्युत्कालेति चापरे।

इति शब्दः प्रकारार्थः। अनेन प्रकारेण कालतः हेतोः स्वरतश्च
 विषमभागनियमः। तथा च नारदः।

स्वर उच्चस्वरो नीचः स्वरस्वरित एव च।

व्यञ्जनान्यत्र वर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः॥

(इति पञ्जिकाख्यभाष्ये तृतीयः खण्डःः)

१२. उदात्ते निषाद गान्धारा अनुदात ऋषभधैवतौ।

स्वरित प्रभावा हेते षड्ज मध्यम पञ्चमाः॥ १२

भा.भा. - उदात्त स्वरे निषाद गान्धारौ द्वौ प्रभवतः। अनुदातस्वरे ऋषभधैवतौ द्वौ प्रभवतः। स्वरितस्वरे च षड्ज मध्यम पञ्चमास्त्रयः प्रभवन्ति। तस्मात् मूलभूतस्वराः उदात्तादयः त्रय एवेत्यर्थः। गीतविषयाशैते सप्तस्वराः। एवं उदात्ततरादयोपि उदात्तादिप्रभवा एव।

१३ अष्टौ स्थानानि वर्णना मुरःकण्ठशिरस्तथा।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च॥

भा.भा. वर्णनां सर्वेषां यथोपदेश मष्टौ स्थानानि भवन्ति। कानि पुनस्तानि? उरः कण्ठादीनि। जिह्वाया मूलं जिह्वामूलमिति षष्ठीतत्पुरुषः। दन्तशब्दो दन्तमूलवचनः। दन्तमूलीयस्तु तवर्ग इति शौनक वचनात्। नासिकेति भिन्नं पदम्। ओष्ठावित्येकं स्थानम्, तालु काकुदम्। स्पष्टमन्यत्।

१४ ओभावश्च विवृतिश्च शष्सा रेफ एव च।

जिह्वामूलमुपधमा च गतिरष्टविधोष्मणः॥

भा.भा. - ऊष्णणो विसर्जनीयस्य अष्टविधा गतिर्भवति। अष्टावादेशा भवन्तीत्यर्थः। कासौ गतिः? ओभावादिः तथथा - १) ओभावः - प्रवो वाजा अभियवः। २) विवृतिः - स्वरान्तरन्तु विवृतिरिति शौनकः। ता अस्य सूददोहसः। ३) शः - गावश्चिद्वास मन्यवः। ४) षः - आयुष्टे विश्वतो दधत्। ५) सः - अग्निस्तुविश्रवस्तमम्। ६) रेफ - ७) जिह्वामूलीय - ८) उपध्मानीयाः। अग्निर्मूर्धा दिव अकुकुत् पतिः पृथिव्या अयम्। अपारेताऽसि जिन्वति। जिह्वामूलमत्र जिह्वामूलीयः। उपध्मा च उपध्मानीयः। गत्युपदेशोऽत्र ऊष्मणः प्रशंसार्थः - किमिदं महाभाग्यमूष्मणः, यदयमष्टविधया गत्या स्थान भूयस्त्व मनुभवतीति।

१५ यद्योभाव प्रसन्धानं उकारादि परं पदम्।

स्वरान्तं तादृशं विद्यात् यदन्यद्व्यक्त मूष्मणः॥

भा.भा. - ऊष्मणः परं पदं यदि यत्र उकारादि भवति, स्वरान्तं अकारान्तञ्च पूर्वपदं तत् तादृशं ओभाव प्रसन्धानं विद्यात्। ओभवः प्रसन्धीयते अत्रेति ओभावप्रसन्धानं।

अत्र पदं शब्दमात्रं, नतु सुसिङ्गन्तं पदम्। प्रवो वाजा अभियवः। वस् वाजा इत्यत्र, रुत्वे, उत्वे च सति- व उ वाजा इत्यस्यां दशायां, परं पदं उकारादि भवति। स्वरान्तं च पूर्व पदंम्। तत्र आद्वुणः, ओभावः। (अथवा उकारादि परं इत्येव अन्वयः। पूर्वमित्याक्षिप्यते, तेन पदं विशिष्यते।

अनेन यदि स्वरान्तं पूर्वं पदं, उकारादि च परं, तत् ओभावप्रसन्धानं विद्यात्

- इत्यर्थः। तत्रापि पदशब्दः न संज्ञा वाचकः, किन्तु वर्णसमूह वाचक एव।)

याज्ञवल्क्य शिक्षायां तु - उभावश्च विवृतिश्चेति पठ्यते। तत्र गुणात्
पूर्वं उभावो द्रष्टव्यः। व उ वाजा इति।

यदन्यद्व्यक्तं मूष्मण इति। ओभावादन्यत् विवृत्यादि
सप्तकमूष्मणो यदुक्तं तद्व्यक्तं विजातं भवति। अतो न
व्याख्यातमित्यर्थः॥

(इति भारद्वाज राघवीये भाष्ये तृतीयः खण्डः)

अथ चतुर्थः खण्डः

भा.भा. - एवं तृतीये खण्डे स्वरतः कालतश्च वर्णानां विभाग उक्तः। अथ
चतुर्थं पञ्चमाभ्यां स्थानतो विभाग उच्यते।

१६ हकारं पञ्चमैर्युक्तं मन्तस्थाभिश्च संयुतम्।

(औ)उरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहु रसंयुतम्॥

भा.भा. - पञ्चमैर्वर्गात्मैः, परभूतैरन्तस्थाभिः यरलवैश्च युक्तं हकारं उरस्यं
उरसिभवं जानीयात्। पूर्वाह्ने अश्वान्। अह्नां केतुः। ब्रह्मा देवानांम्। शतचक्रं
योरह्यः। शुक्रं दुदुह्ने अह्नयः। ह्नादिके ह्नादिकावति। ह्नाम्यग्निम्।

परभूतैः किम्? बर्हिषि मादयध्वम्। नारायासो न जल्हवः। अत्र
कण्ठ्य एव। असंयुतं व्यञ्जनान्तरेण असंयुक्तं हकारं कण्ठ्यं
कण्ठेभवमाहुः प्राञ्चः आचार्याः। अग्निमीळे पुरोहितम्।

कुमारस्त्वाह - हकारान्नणमपरान्नासिक्यम् (प्रातिशाख्यम्)। न
ण म परं हकारमधिरूप्य नासिक्यं भवतीत्यर्थः। अहां केतुः। पूर्वां हे अश्वान्।
ब्रह्मा देवानाम्। स्थानान्तर मप्याह - उदय स्वरादि स्थानो हकार
एकेषाम्। परस्वरस्यादिभागे समानस्थान इत्यर्थः। आदिग्रहणं
सन्ध्यक्षरार्थम्।

बृहस्पतैर्मूर्ध्ना हरामि। अत्र कण्ठस्थानः। पृश्नू पाहि। अत्र
तालुस्थानः। देवहूतम् महुतमसि। अत्र ओष्ठस्थानः। रुद्रस्य हेतिः, होतव्यं
दीक्षितस्य गृहाः इ। उभयत्र च कण्ठस्थानः। एचामादिभागस्य
कण्ठ्यत्वात्। हृदयादधिजायसे। अत्र मूर्धस्थानः।

१७ कण्ठ्यावहा विचुयशा स्तालव्या ओष्ठजा वुपू।

स्युर्मूर्धन्या ऋद्वरणा दन्त्या लृतुलसास्मृताः॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वस्समृतो बुधैः।

एषे तु कण्ठ्यतालव्या वो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ॥१८

भा.भा. - अश्व हश्च अहौ कण्ठ्यौ वेदितव्यौ। कण्ठे भवौ कण्ठ्यौ। इच्युयशा
स्तालव्याः। इश्च चवर्गश्च यश्च शश्च इच्युयशाः तालव्याः वेदितव्याः। तालुनि
भवाः तालव्याः। अत्र कु चु दु तु पु इति उदिच्छब्दाः वर्गग्रहणाः।
तथाहाचार्यः - अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः - इति।

ओष्ठजावुपू। उश्च पर्वर्गश्च ओष्ठजौ वेदितव्यौ। ओष्ठाज्जातौ ओष्ठजौ।

स्युर्मूर्धन्या ऋद्वरणाः - ऋकारश्च, टवर्गश्च, रेफश्च, षश्च मूर्धन्या वेदितव्याः।

मूर्धनि भवाः मूर्धन्याः। दन्त्याः लृतुलसाः स्मृताः। लृकारश्च तवर्गश्च लश्च
सश्च दन्त्या वेदितव्याः। दन्तेषु भवा दन्त्याः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः।
कवर्गो जिह्वामूलीयो वेदितव्यः। दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। वकारे
दन्त्योष्ठ्यो वेदितव्यः। दन्तेषु भवो दन्त्यः। ओष्ठे भवः ओष्ठ्यः।
दन्त्यश्चासा वोष्ठ्यश्च दन्त्योष्ठ्यः।

ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ। ए ऐ इति असन्धिरार्षः सुब्लोपश्च। एकार
ऐकारश्च कण्ठ्य तालव्यौ वेदितव्यौ। कण्ठे भवौ कण्ठ्यौ, तालुनि भवौ
तालव्यौ। कण्ठ्यौ च तौ तालव्यौ च कण्ठ्यतालव्यौ। ओ औ कण्ठोष्ठजौ
स्मृतौ। ओ औ इति पूर्ववन्निर्देशः। ओकारश्च औकारश्च कण्ठोष्ठजौ
वेदितव्यौ।

कण्ठश्च ओष्ठौ च तयोस्समाहारः कण्ठोष्ठम्। (द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य
सेनाङ्गानामिति एकवद्वावः, नपुंसकत्वञ्च)। तस्मात् जातौ कण्ठोष्ठजौ।
(ससम्यां जनर्डः)।

पं.भा. - स्थानत इति यदुक्तं तदाह। कण्ठ्यावहाविति। कण्ठ्यौ अहौ अकार
हकारौ कण्ठतो जातौ, इच्युयशाः तालव्याः - इकराश्च चर्वर्गश्च यकारशकारौ
च, एते तालव्याः, तालस्थाने भवाः। चु इत्युकारानुबन्धः वर्गं ज्ञापयति।
वर्गादावन्यत्रापि कु चु दु तु पु - इत्येवमादिषु उकार पञ्चवर्णं परिग्रहार्थः।
तथा च पाणिनिः। अणुदित् सर्वर्णस्य चाप्रत्ययः। औद्वजिरपि
स्पर्शवर्गस्य स्पर्शग्रहणे च ज्ञेयम्। वर्गस्य ग्रहणं स्थानेष्वित्याकारः - इति.

ओषजा वुपू - उकार पवर्गश्च ओषयोर्जातौ। स्युर्मूर्धन्या क्रटुरषा इति। क्रृकारः, टवर्गश्च, रेफ, षकारौ च मूर्धन्या भवेयुः। दन्त्या लृ तु ल सा इति। लृकारः तवर्गश्च लकार सकारौ च दन्तेषु भवाः। जिह्वामूले इति कवर्गस्तु जिह्वामूले कथितः। दन्त्योष्ठ्यो वस्समृतो बुधैरिति। वकारः दन्त्योष्ठ्ययोर्भवतीति पण्डितैस्स्मर्यते। ए ऐ तु कण्ठतालव्याविति। एकारः ऐकारश्च कण्ठ तालुतः जातौ। ओ औ कण्ठोषजौ स्मृताविति औकारः औकारश्च कण्ठोषयोः जातौ।

१९ अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकरयो भवेत्। (कण्ठ्या स्यात्)

एकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृत संवृतम्।

भा.भा. - ऐकारौकारौ द्विमात्रै दीर्घत्वात्। तत्र पूर्वार्धमात्रा कण्ठ्यस्य अकारस्य वेदितव्या। कण्ठ्येत्येतत् - शिष्ठ अध्यर्धमात्रा प्रथमस्य तालव्या, द्वितीयस्य त्वौष्ठ्या। तथा एकारौकारौ च द्विमात्रौ। तत्र पूर्वा मात्रा कण्ठ्यस्य वेदितव्या। अपरा तु प्रथमस्य तालव्या, द्वितीयस्य त्वौष्ठ्या।

तयोर्विवृत संवृतम्। तत्र अर्धमात्रायाः विवृतं कण्ठविवरणं भवति। मात्रायास्तु संवृतम्। अत एव एजो रैचोश्च समानस्थानकरणयोरपि श्रुतिविशेष स्सिद्धः। पतञ्जलिश्चाह - सिद्ध मेजः सस्थानत्वादैचोश्च उत्तर भूयस्त्वादिति। ऐचोरुतरांश बाहुल्यादित्यर्थः। शौनकश्चाह - मात्रा संसर्गादपरे पृथक्षुती ह्रस्वानुस्वार व्यतिषङ्गवत् परे इति।

कात्यायनश्चाह - एकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा ताल्वोष्टयो रुतरा -
इति।

क्वचित्त्वैवं पठ्यते। अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्या देकारैकारयोर्
भवेत्। ओकारौकरयोर्मात्रेति। तन्न साधीयः। श्रुतिविशेषानापत्तेः। नह्यत्र
पाठे एटैतोः श्रुतिविशेषो लब्धुं शक्यते, ओदौतोश्च। किंकारणम्?
कण्ठ्यांशस्य तुल्यत्वात्। ऐचोश्चोत्तर भूयस्त्वादिति महाभाष्य विरोधाच्च।
पं.भा. - अर्धमात्रेति -अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य भवति। कयोः? एकारस्य
ऐकारस्य च सर्वर्णग्राहकत्वात्, ओकारश्च औकारश्च द्वावपि गृह्येते। अतः
चतुर्णामपि सन्ध्यक्षराणां अर्धमात्रा कण्ठसम्बन्धिनी भवेत्। अध्यर्थाः
ताल्वोष्टस्थानाः।

(इति पञ्जिकाख्यभाष्ये चतुर्थः खण्डः)

२० संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्।

घोषा वा संवृतास्सर्वं अघोषा विवृता स्समृताः॥

भा.भा. - मात्रा चाष रुतोपलक्षितः। कालांशः कथं ज्ञायते? चाषस्तु वदते
मात्रां - इति वचनात्। मात्रा काले भवं मात्रिकम् - हस्त्वम्। तत्संवृतं भवति।
संवृतं कण्ठविवरमित्येतत्। अ इ ऊ ऋ लृ।

विवृतं तु द्विमात्रिकम्। द्वयोर्मात्रयोर्भवं द्विमात्रिकं - दीर्घम्। तद्विवृतं
भवति। विवृतं कण्ठविवरमित्येतत्। आ ई ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ।

अत्र कण्ठविवरस्य संवृत्त्वं विवृत्त्वं च तत्रत्येषु वर्णषूपचर्यते, संवृत् मात्रिकं, विवृतं द्विमात्रिकमिति। तत्र संवृत्त्वं कण्ठविवरस्य सङ्कोचः, विवृत्त्वं विकासः - इति स्वराणां संवृत् विवृते उक्ते।

अथ व्यञ्जनानामुच्यते। घोषा वा संवृतास्सर्वे। घोषा नाम हशः। ते सर्वे संवृता भवन्ति। संवृत् कण्ठविवरा इत्येतत्। वा शब्दः पादपूरणः। अघोषा विवृतास्स्मृताः। अघोषाः खरः। ते सर्वे विवृता भवन्ति। विवृत् कण्ठविवरा इत्येतत्। एवं सर्वेषां वर्णानां संवृत् विवृते अभिहिते। (इति भारज्वाज राघवीये शिक्षा भाष्ये चतुर्थः खण्डः)

अथ पञ्चमः खण्डः

२१. स्वराणा मूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्या मैचौ तथैव च।

भा.भा. - स्वराणा मचां ऊष्मणां शषसहानां च विवृतमेव करणं स्मृतं भवति। नत्वस्पृष्ट नेमस्पृष्टे। स्वरोष्माणः विवृत करणा इत्यर्थः। तेभ्योऽपि विवृतावेडौ। एड् प्रत्याहारः। एदोतौ स्वरोष्मभ्योपि विवृतौ भवतः। विवृततर करणावित्येतत्। ताभ्यामैचौ तथैव च। ऐच् प्रत्याहारः। एदोतौ एडभ्यामपि विवृतौ भवतः। विवृततम् करणावित्येतत्। चकारः किमर्थः? अनुक्त समुच्चयार्थः।

यदत्रानुकूलं, तच्चकारेण समुच्चीयते। किमत्रानुकृतम्? ह्लस्वस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतमिति। आह चैवमाचार्यो व्याकरणे - अ अ इति।

अत्र कण्ठविवरस्य संवृतत्वं विवृतत्वं च तत्रत्येषु वर्णषूपचर्यते, संवृतं मात्रिकं, विवृतं द्विमात्रिकमिति। तत्र संवृतत्वं कण्ठविवरस्य सङ्कोचः, विवृतत्वं विकासः - इति स्वराणां संवृत विवृते उक्ते।

अथ व्यञ्जनानामुच्यते। घोषा वा संवृतास्सर्वे। घोषा नाम हशः। ते सर्वे संवृता भवन्ति। संवृत कण्ठविवरा इत्येतत्। वा शब्दः पादपूरणः। अघोषा विवृतास्स्मृताः। अघोषाः खरः। ते सर्वे विवृता भवन्ति। विवृत कण्ठविवरा इत्येतत्। एवं सर्वेषां वर्णानां संवृत विवृते अभिहिते। (इति भारज्वाज राघवीये शिक्षा भाष्ये चतुर्थः खण्डः)

अथ पञ्चमः खण्डः

२१. स्वराणा मूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्।

तेभ्योऽपि विवृतावेऽौ ताभ्या मैचौ तथैव च।

भा.भा. - स्वराणा मचां ऊष्मणां शषसहानां च विवृतमेव करणं स्मृतं भवति। नत्वस्पृष्ट नेमस्पृष्टे। स्वरोष्माणः विवृत करणा इत्यर्थः। तेभ्योऽपि विवृतावेऽौ। एड् प्रत्याहारः। एदोतौ स्वरोष्मभ्योपि विवृतौ भवतः। विवृततर करणावित्येतत्। ताभ्यामैचौ तथैव च। ऐच् प्रत्याहारः। ऐदोतौ एड्भ्यामपि विवृतौ भवतः। विवृततम करणावित्येतत्। चकारः किमर्थः? अनुक्त समुच्चयार्थः।

यदत्रानुक्तं, तच्चकारेण समुच्चीयते। किमत्रानुक्तम्? हस्त्वस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतमिति। आह चैवमाचार्यो व्याकरणे - अ अ इति।

विवृतस्य संवृतो भवतीति सूत्रार्थः। अन्योन्य विरोध इति चेन्न। आश्रय भेदात्। इदमत्र विरुद्धं भवति। किम्? किं संवृतं मात्रिकं ज्ञेयमिति हस्त्वानां संवृतमुक्तम्। घोषा वा संवृतास्सर्वे इति हकारस्य च संवृतमुक्तम्। अत्र पुनस्त्तेषां विवृतमुक्तं - स्वराणामूष्मणां चैव विवृतमिति।

नैष दोषः, आश्रय भेदात्। आश्रयो हि भिद्यते। पूर्वत्र अत्र च। पूर्वत्र संवृत विवृते कण्ठधर्मः, इह पुनर्जिह्वाधर्मः। ताल्वादिषु स्थानेषु जिह्वारूपस्य करणस्य दूरतोऽवस्थानं विवृतम्। समीपतोऽवस्थानं संवृतमिति नागेश्वरः।

अथ किन्नामात्र करणम्? क्रियन्ते वर्णा अनेनेति करणम्, जिह्वादि। तत्कर्मापि स्पर्शादि रूपं करणं प्रयत्न इत्यनर्थान्तरमित्युवटः। तानि चाष्टौ करणानि।

स्पृष्टंनेमस्पृष्टचेषत्स्पृष्टं चतुर्थमस्पृष्टम्।
ईषद्विवृतं विवृतं विवृततरं च अष्टमं तु विवृततमिति।

तत्रेषद्विवृतं पतञ्जलिना योगविभागेन प्रदर्शितम्। इदमस्ति। स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। ईषत् स्पृष्टमन्तस्थानाम्। विवृत मूष्मणाम्। ईषदित्येवानुवर्तते। स्वराणां च विवृतं ईषदिति निवृतमिति। इमानि वाक्यानि औद्यरजि शिक्षायां भवन्ति। करणद्वयानुपपत्तिः, स्वरोष्मणा मसम्भवात् - इति चेन्न। विकल्पात्। स्वराणामूष्मणां चैवेति विवृतमुक्तम्। तेषामेव पुनरचोस्पृष्टा इति करणान्तरम्।

तदिदं नोपपद्यते। किं कारणम्? असम्भवात्। न हि द्वाभ्यां करणाभ्यामेको वर्णशक्य उच्चारयितुम्। नैष दोषः। विकल्पाभ्युपगमात्। अस्पृष्टादीनां विवृतादीनाऽच विकल्प एव। अचोस्पृष्ट करणाः, विवृतकरणा वा भवन्ति। तथा ऊष्माणश्च नेमस्पृष्टकरणाः विवृतकरणा वा भवन्तीति।

तत्र किन्नाम स्वरोष्मणां करण माचार्यो मन्यते? विवृतमेव। कथं जायते? नाजङ्गलाविति प्रतिषेधात्। कथं कृत्वा जापकम्? तुल्यास्यप्रयतं सवर्णमिति, सवर्णसंज्ञा विधीयते। सा च भिन्नं प्रयत्नयोर्न भवति। अजङ्गलौ चेत् भिन्नप्रयत्रौ तत्र प्रतिषेधोऽनर्थकः। पश्यति त्वाचार्यः, अजङ्गलौ समानं प्रयत्नाविति। तस्मादाह नाजङ्गलाविति सवर्णं संज्ञायाः प्रतिषेधम्। यदप्ययं क्षोकः अचोऽस्पृष्टा इत्याभ्यन्तरं प्रयत्रैस्सह पठितुं युक्तः, तदपवादत्वात्। तथापि संवृत विवृतं प्रसङ्गादिहैव पठितः।

२२ अनुस्वार यमानां च नासिका स्थानमुच्यते।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रय स्थान भागिनः॥

भा.भा. - अनुस्वार एकः, यमाश्चत्वारश्च - एते पञ्चवर्णाः नासिकास्थाना भवन्ति। अनुस्वारश्च यमाश्च अनुस्वारयमाः - तेषामनुस्वार यमानां प्रातिपदिकान्तं नुम् विभक्तिषु चेति विकल्पात्, णत्वं न भवति। उदा - यं-युं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः। त्वं करञ्जं। वा पदान्तस्येति विकल्पात्,

परसवर्णाभावे उदाहरणम् - पलिकनीरियुवतयः। सख्वरस्साक्षी भगो यथा।
अग्निमीळे। घन्तो वृत्राणि।

अत्र केचिदाचक्षते। चकारः किमर्थः? अनुक्तं समुच्चयार्थः।
यदत्रानुक्तं, तदनेन चकारेण समुच्चीयते। किमत्रानुक्तम्? पञ्चमाः। तेषां च
नासिका स्थानं सिद्धं भवति, ऋमङ्गलमिति। असावर्ण्य प्रसङ्ग इति
चेन्न, बाह्यत्वात्। यदि पञ्चमानामपि नासिकास्थानं भवेत्, कडयोः तर्हि
सावर्ण्यं न प्रसजेत्। किं कारणम्? अतुल्यस्थानत्वात्। एवं सति,
अतुल्यस्थानौ हि कडौ भवतः। जिह्वामूलस्थानः ककारः, नासिकास्थानश्च
डकार इति।

नैष दोषः, बाह्यत्वात्। नासिका हि आस्याद्वहिर्भवति, न त्वन्तः।
सवर्णसंज्ञा च, आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णमिति विधीयते। आस्ये चेमौ
तुल्यदेशौ भवतः। कः तुल्यो देशः? जिह्वामूलं नाम - इति। आह चैवं
शौनकः - नासिक्यान्नासिक्य यमानुस्वारानिति स्थानान्यत्र यमोपदेश
इति। अत्र नासिक्याः पञ्चम वर्णा इत्युवटः।
यदि पुनरेषां नासिक्यत्वं न स्यात्, तर्हि स्वरादिवत् आनुनासिक्यमेव
स्यात्।

तत्र उच्चारण विरोधः। कः पुनः नासिक्यत्वानुनासिक्यत्वयो
र्विशेषः? नासिकायां भवाः नासिक्याः, यथा अनुस्वार यमाः। अथ नासिकां
अनुगताः - अनुनासिकाः। यथा - आङ्गोनुनासिकश्छन्दसि। पर्षि दिने

गभीर आ - इति। नश्यं नासिकास्थानः, कण्ठ्यत्वादकारस्य।
 आनुनासिक्यं च अनुप्रदानमेव। वक्ष्यति चाचार्यः अनुप्रदान प्रकरणे -
 अमोनुनासिका न हौ - इति। तस्माद्विज्ञायते - अन्ये नासिक्याः,
 अन्येऽनुनासिका इति।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान भागिनः। अनुस्वार- विसर्जनीय-
 जिह्वामूलीय- उपध्मानीय- यमाः - अयोगवाहसंज्ञाः कात्यायनेनोक्ताः,
 प्रागेव प्रदर्शिताः। तत्र अनुस्वार यमानां नासिकास्थानं पूर्वार्धनोक्तं -
 अनुस्वार यमानां च नासिकास्थान मुच्यत इति। इह पुनस्तेभ्योन्ये
 गृह्यन्ते। विसर्जनीय - जिह्वामूलीय - उपध्मानीयाः आश्रयस्थान भागिनो
 भवन्ति।

तत्र यस्य अयोगवाहस्य य आश्रयः - स्वरो व्यञ्जनं वा, स तस्य
 स्थानं भजते इत्यर्थः। आश्रयस्य स्थानं आश्रयस्थानं, तद्वजन्त
 इत्याश्रयस्थानभागिनः। यथा - शतसेना अजयत् साकमिन्द्रः। इन्द्र इति
 विसर्जनीयस्य कण्ठः। शुचिर्विप्र शुचिः कविः। कविरिति विसर्जनीयस्य
 तालु। अस्मभ्यं दत्तां वरुणस्य मन्युः। मन्युरिति विसर्जनीयस्य ओष्ठौ।
 पूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयौ इति पूर्वश्रयोऽत्र विसर्जनीयो द्रष्टव्यः।
 अग्निर्मूर्धा दिवः कुकुत् पतिः पृथिव्या अयम्। अत्र दिव इति
 जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं स्थानम्। पतिरित्युपध्मानीयस्योष्ठौ। ४क ४पौ
 चापि पराश्रितावित्येतो पराश्रितो द्रष्टव्यौ।

कथ ममी अयोगवाहा नाम, यदयुक्तास्सन्तो वहन्ति, अनुपदिष्टाश्च
श्रूयन्ते इति पतञ्जलिः? अयुक्तास्सन्तो वहन्तीति विग्रहः। अनुपदिष्टाश्च
श्रूयन्त इति तदर्थः। उवटस्त्वाह यजु^४ पार्षदे - अकारयोगेन
वहन्त्यात्मलाभं, प्राप्नुवन्तीत्ययोगवाहाः - इति। तन्न साधीयः।
अन्येषामसम्भवात्। नहि सर्वेषामयोगवाहानां अकारयोग स्सम्भवति।
अहिंसन्तीः। पति^४ पृथिव्याः। शुचि^४ कविः। अग्निमीळे।
इत्यादिदर्शनात्।

प.भा. - अयोगेति। अयोगवाहा इत्यनुस्वारादयः चत्वार उच्यन्ते।
अनुस्वारः। ४क ४पौ च कण्ठ्यौ। तथा च औद्व्रजिः - अयोगवाहाः अः इति
विसर्जनीयः। ४क ४ख इति जिह्वामूलीयः। ४प ४फ इत्युपध्मानीयः। अं
इत्यनुस्वारः नासिक्यः - इत्ययोगवाहाः। न विद्यते योगः संयोगः
वर्णान्तरेण येषां ते अयोगवाहाः, आश्रयस्थानभागिनः इति। आश्रयस्य
ककारादेः स्थानं भाजितुं शीलं येषां ते आश्रयस्थानभागिनः। अन्येतु
यमान् अप्ययोगवाहान् मन्यन्ते। तेषां मतेन अयोगवाहशब्दः
प्रत्यस्तमितावयवः रूढिशब्दः, अश्वकर्णवत् वेदितव्यः।

२३ अलाबुवीणा निर्घोषो दन्तमूल्यः स्वराननु।

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्लोशशषसेषु च॥

भा.भा. - तु शब्दो नासिकास्थान व्यावृत्यर्थः। ह्लोः हकाररेफयोः, शषसेषु च
परेषु स्वरान् अनुगतः यः अनुस्वारः श्रूयते, स तु नित्यं दन्तमूल्यः

कर्तव्यः। नतु नासिक्यः। दन्तानां मूलं दन्तमूलं, दन्तमूले भवो
दन्तमूल्यः। अलाबुवीणा निर्घोषश्च अलाबुवीणाया इवनिर्घोषो यस्य
अलाबुवीणानिर्घोषः। स्वरानन्विति स्वरूपोपदेशः।

नित्यमिति किम्? नासिक्यो माभूत्। अंहस्स्पतिः।
संराजन्तमध्वराणाम्। अंशुर्यवेन पिपिशे। यत्संपिण्ठ्योषधिं।
हंसशुचिष्टत्। अत्राह शौनकः - हस्वामर्धस्वरभक्त्याऽसमासां
अनुस्वारस्योपधामाहु रेके।

अनुस्वारं तावतैवाधिकं च हस्वोपधं दीर्घपूर्वं तदूनम्॥

हस्वां अनुस्वारस्योपधां अर्धस्वरभक्त्या असमासां पादमात्रया वा
अर्धमात्रया वा न्यूनामाहु रेके आचार्याः। अनुस्वारं च हस्वोपधं तावता
कालेनाधिकम्। त्वं हत्यत्। त्वं राजेन्द्र। त्वं शतक्रतो। त्वंषाट्। त्वं
सौम तनूकृदभ्यः। दीर्घपूर्वं तदूनम्। दीर्घपूर्वं अनुस्वारं तया
अर्धस्वरभक्त्या न्यूनमाहुः। दीर्घं चोपधाभूतं तावता कालेनाधिकम्। त्वां
राजानं। त्वां हत्यदिन्द्रार्णसातौ। तां सुते कीर्तिमिति।

प.भा. - अनुस्वारस्य स्वरूपमाह। अनुस्वारस्य प्रकृतिः पाणिनिनैव
कथिता मोनुस्वार इति। अलाब्विति - अलाबुस्तुम्बी। तस्याः वीणायाः
निर्घोष इव शब्दो यस्य स - अलाबुवीणा निर्घोषः। स्थानं दन्तमूलं,
तत्रभवो दन्तमूल्यः। स्वरान् अकारादीन् अनुभवतीति शेषः। हकार रेफयोः
शषसेषु च सदा भवति।

तथा च नारदः - आपयते मकारः रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम्।
यवलेषु परसवर्णस्पर्शेषु च, उत्तमापत्तिम् - इति।

अष्टौ स्थानानि वर्णाना मुरः कण्ठशिर स्तथा।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च। - इति

अनुवादरूपमिमं क्षोकं केचित् पठन्ति।

(इति पञ्जिकाख्यभाष्ये पञ्चमः खण्डः)

२४ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये।

द्विरोष्ठौ तु विगृहीया घन्त्रौकारवकारयोः॥

भा.भा. अक्षराणि स्वराः। उभये त्वक्षराणीति शौनकः। तानि च सामर्थ्यात्
ओष्ठ्यान्येव गृह्यन्ते। उ, ऊ, ऊऽ, ओ, ओऽ, औ, औऽ इति।
अन्येषामक्षराणां ओष्ठव्यापाराभावात्। तेषामक्षरद्वये एकत्रोच्चार्यमाणे ओष्ठौ
उत्तराधरौ द्वावपि द्विः द्विवारं विगृहीयात्, व्यस्येत्।

पूर्वस्मिन्नक्षरे द्वावप्योष्ठौ सकृद्विगृह्य पुनरुत्तरस्मिन् द्वितीयं
विगृहीयात्। किं अविशेषेण? नेत्याह। अनुस्वारे विवृत्यां विरामेचेति
सनिमित्तेषु सत्सु। क्व? तयोरेवाक्षरयोर्मध्ये। तत्रोदाहरणम्। अनुस्वारे यथा
- विष्णुं स्तोमासः। वसुनुंसूं सहसः। विवृत्यां यथा - स्थविरस्य बाहू
उपस्थेयाम शरणं न वृक्षम्। गो ओपशा धृणे। विरामे यथा - सुदुधामिव
गोदुहे। अत्रावग्रहे उदाहरणम्। अन्यत्रासम्भवात्। गो दुहे।

न केवलमक्षरद्वये द्विरोष्टौ गृह्णीयात्। किं तर्हि? यत्रौकार वकारयोः। अत्र च कारो लुप्तो द्रष्टव्यः, वृत्तवशात्। यत्र च ओकार वकारयोर्योगः, तत्रापि द्विरोष्टौ विगृहीयात्। यथा - प्रतिदधौ वर्थं। शूरसातौ ववन्दिरे। किमत्रानुस्वार विवृति विरामाणा मन्यतम् मपि न लक्ष्यते? असम्भवात्। अनुस्वारस्तावन्न सम्भवति, रेफोष्मसु तद्विधानात्। रेफे ऊष्मसु च अनुस्वारो विधीयते पार्षदेषु, ननु वकारे॥

ननु चायमस्ति? संवत्सरं शशयाना इति। नासावनुस्वारः। किं तर्हि? अनुनासिको वकारः। अन्तस्थासु रेफवर्जं परासु तां तां पदादिष्वनुनासिकां तु - इति नित्यं परस्वर्णं विधानात्। अनौकारोपधत्वाच्च।

भवतु वाऽत्रानुस्वारः। यत्र क्वचन वेदे लोके वा। वा पदान्तस्येति परस्वर्णं विकल्पात्। तथाऽप्यसौ औकारेणानुपहितः। तथा विवृतिश्च न सम्भवति। स्वरयोरन्तरस्यैव विवृतित्वात्। न ह्यत्र औकार वकारौ उभावपि स्वरौ। तथा विरामश्च न संभवति। अवग्रहेष्वौकारान्तस्यासम्भवात्।

ननु चायमस्ति ग्लौवातौ इति। सत्यम्। नचासौ वैदिकः प्रयोगः। अथ यदि लौकिकेषि प्रयोगे द्विरोष्टौ विजिघृक्षसे। तत्रायुष्मान् प्रयतताम्, पदपाठं करवाणीति। नन्वस्त्येव पदपाठः। यदर्थं बुभुत्समानैः बालैः पदच्छेदः क्रियते इति। बाढं तत्रावग्रहाभावात्। न हि वैदिकेष्विव लौकिकेषु पदेष्ववगृह्यते। यथा - गो-दुहे इति, येन विरामस्सम्भवेत्।

अथ मन्यसे किमतेन अवग्रहेण, योसावाचारैरनुपातः। सर्वोयं
विराम उपादीयताम्। योसाववग्रहे चानवग्रहे च। पदपाठेषि सिद्धो भवति।
शूरसातौ ववन्दिरे। इति चेन्न। सिद्धत्वात् पदपाठे हि पदान्तरं द्विमात्रम्।
यथाह कुमारः - ऋग्विरामः पदविरामो विवृतिविराम
स्समानपदविवृतिविराम स्त्रिमात्रो द्विमात्र एकमात्रोऽर्धमात्र
इत्यानुपूर्व्यणेति।

तत्रान्तरेण वचनं द्विरोष्टविग्रहणं सिद्धम्। एवमसम्भवान्नाल
मनुस्वारादयो निमित्तीभवितुं तस्मात् संहितायामुदाहरणम्।

अथेह कथं भवितव्यं, यत्र स्थानभूयस्त्वम्। इदमाह शौनकः

१. कण्ठ्योऽकारः प्रथमपञ्चमौ च, द्वावूष्मणाम्।
२. केचिदेतावुरस्यौ।
३. ऋकारल्कारावथ षष्ठ ऊष्मा जिह्वामूलीयाः प्रथमश्वर्गः।
४. तालव्यावेकार चकार वर्गौ इकारैकारौ यकार १६कारः।
५. मूर्धन्यौ षकार टकारवर्गौ।
६. दन्तमूलीयस्तु तकार वर्गः, सकार रेफ लकाराश्च।
७. रेफ वत्स्यमेके।
८. शेष ओष्ठ्योपपाद्यः।
९. नासिक्यान् नासिक्ययमानुस्वारान्। - इति स्थानि, अत्र
यमोपदेशः। इति

कात्यायनस्त्वाह

१. ऋ४ कौ जिह्वामूले।
२. इचयशास्तालौ।
३. षटौ मूर्धनि।
४. रो दन्तमूले।
५. लळसता दन्ते।
६. उवो४ पा ओष्ठे।
७. अह विसर्जनीयाः कण्ठे।
८. सवर्णवच्च।
९. एकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वामात्रा, ताल्वोष्ठयो रुत्तरा।
१०. यमानुस्वार नासिक्यानां नासिके। - इति।

औद्वजिस्त्वाह -

१. अकुह विसर्जनीयानां कण्ठः।
२. इचुयशानां तालु।
३. ऋटुरषाणां मूर्धा।
४. लळुलसानां दन्ताः।
५. उपूपैर्धमानीयाना मोष्ठौ।
६. ऋमङ्गणनानां नासिका च।
७. एदैतोः कण्ठतालु।

८. ओदौतोः कण्ठोष्टम्।

९. वकारस्य दन्तोष्टम्।

१०. जिह्वामूलस्य जिह्वामूलम्।

११. नासिकानुस्वारस्य। - इति।

अत्रैकैकस्य खलु वर्णस्य स्थानभूयस्त्वं दृश्यते। ऋकारस्य जिह्वामूलमिति शौनक कात्यायनावाहतुः। मूर्धन्यन्ये। लृकारस्य जिह्वामूलमिति शौनकः, दन्तमूलमित्यन्ये। एकारस्य तालुमात्रमिति शौनकः, कण्ठताल्वित्यन्ये। ओकारस्य ओष्टमात्रमिति शौनकः, कण्ठोष्टमित्यन्ये। कवर्गस्य कण्ठ इत्यौद्वजिः, जिह्वामूलमित्यन्ये। रेफस्य दन्तमूलमिति शौनककात्यायनौ, मूर्धत्यन्ये, वत्सर्यमित्यपरे। वकारस्य ओष्ट इति शौनक कात्यायनौ, दन्तोष्टमित्यन्ये। हकारस्य कण्ठ इत्येके, उर इत्यन्ये।

स्थान भूयस्त्वे तत्रोपसंहारः, विरोधात्। यत्रैकस्मिन् वर्ण बहूनि स्थानान्युपदिश्यन्ते, तानि तत्रैवोपसंहर्तव्यानि। क्व? यां शाखां प्रति तत् पार्षदं प्रवृत्तम्। पार्षदं हि प्रातिशाख्यम्। प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम्। किंकारणम्? तत्रैवोपसंहारः। विरोधात्। नह्येकं वर्णं युगपदनेकेषु स्थानेषूच्चारयितुं शक्यते।

वर्णानां करणान्याह कात्यायनः। मुखनासिका करणोऽनुनासिकः। दन्त्या जिह्वाग्रकरणाः। मूर्धन्याः प्रतिवेष्ट्याग्रं तालुस्था मध्येन।

समानस्थानकरणः नासिक्योष्ठाः। वो दन्ताग्रैः। नासामूलेन यमाः।

जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन। कण्ठ्या मध्येन - इति।

२५ व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्टाभ्यां न च पीडयेत्।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वर्णान् प्रयोजयेत्॥

भा.भा. - क्व पतिष्यति, क्व वा भेत्स्यते इति पतन भेदाभ्यां भीता बिभ्यती सती। जीतः क्त इति वर्तमाने कर्तरि क्तः। व्याघ्री शार्दूली अशिथिलेन आनद्धेन चास्येन यथा पुत्रानेकैकशो निपुणतरं हरेत्, देशाद्देशान्तरं प्रापयेत्, न च दंष्टाभ्यां पीडयेन्नच पातयेत्, तद्वत्। तेन तुल्यं वर्णान् प्रयोजयेत्। शिक्षाविदिति शेषः।

हृदयदेशादैकैकं वर्णं स्थानकरणाभ्यां बहिःप्रकाशयेदित्येतत्।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षाभाष्ये पञ्चमः खण्डः)

अथ षष्ठः खण्डः:

भा.भा. - एवं चतुर्थं पञ्चमयोः खण्डयोः स्थानतो विभागः उक्तः। अथ षष्ठे रङ्गस्वर उच्यते।

२६ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्राँ इत्यभिभाषते।

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया॥

भा.भा. यथा सौराष्ट्रिका सुराष्ट्रदेशे भवा नारी आभीरी विचिक्रीषमाणा शिरसि तक्रधानीं निधाय क्रेतून् अभिमुखीकर्तुं भाषते। किमिति? तक्राँ इति। एवं मुखनासिकेन रङ्गाः अनुनासिकाः स्वराः प्रयोक्तव्याः।

रक्तासंज्ञोऽनुनासिक इति शौनकः। मुख नासिकावचनोऽनुनासिक इत्याचार्यश्च।

तत्रेदं निर्दर्शनम् - खे अराँ इव खेदया - इति। ऋक्पादोऽयम्। अत्र अरान् इव इति स्थिते, दीर्घादटि समानपादे इति, नकारस्य रुत्वम्। तत्र सति, अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा - इत्यनुनासिकः। भोभगो अघो अपूर्वस्य योशि - इति रोः यकारः। लोपशाकल्स्य इति तस्य लोपश्च। अराँ इवेति।

शौनकश्चाह - नकारस्य लोप रेफ ऊष्मभावे पूर्वः, तत्स्थानादनुनासिकः स्वरः इति।

२७ रङ्गवर्णान् प्रयुञ्जीरन् नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम्।

दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान्नासिक्यमाचरेत्॥

भा.भा. - यदा रङ्गवर्णान् प्रयुञ्जीरन् प्रयुञ्जीयात् (बहुवचनमार्षम्) तदा पूर्वमक्षरं रङ्गभावात् प्रागवस्थितं स्वरं नो ग्रसेत्, रङ्गभावेन सर्वं न तिरोदध्यात्। कथं तर्हि? दीर्घस्वरं द्विमात्रं प्रयुञ्जीयात्? तस्य च दीर्घस्य पश्चात् किञ्चिन्नासिक्यमाचरेत्। कुर्यात्।

२८ हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि।

नासिकायां तथार्धञ्च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता॥

भा.भा. - तथार्धमिति अर्धमात्र इत्यर्थः। हृदयं नाम मांसमयं पुण्डरीकं कण्ठादधोऽवलम्बते। तत्र चरता वायुना एकमात्रो रङ्गस्यांशो

जनयितव्यः। मूर्धन्यर्धमात्रः। नासिकाया मर्धमात्रः। एवं रङ्गो द्विमात्रो
भवति।

२९ हृदया दुक्तरे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरन्।

मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति (नि)दर्शनम्॥

भा.भा. - हृदयं व्याख्यातम्। तस्मादुपरिस्थानं उत्करः। तत्र तिष्ठन् वायुः
कांस्येन समनुस्वरन् घण्टानादेन सममनुध्वनन् रङ्गवर्णान् प्रयुञ्जीयात्।
कथं? मार्दवं च द्विमात्रं च - क्रियाविशेषणमिदं पदद्वयम्। मृद्वेव मार्दवम्। द्वे
मात्रे यस्मिन् कर्मणि तद्विमात्रम्। मात्राविभागः पुरस्तादुक्त एव। तत्रेदं
निदर्शनम् - जघन्वाँ इति। जघन्वाँ इन्द्रमित्रेरुन्।

३० मध्ये तु कम्पयेत् कम्प मुभौ पाश्चौ समौ भवेत्।

सरङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम्॥

भा.भा. - उदात्तपरः स्वरितपरो वा स्वरितः कम्प इत्युक्तः पार्षदेषु। तं
कम्पं मध्ये कम्पयेत्, नतु परतः पूर्वतो वा। कम्पनमत्र उदात्तानुदात्तयोः
स्वरितभागयो स्सन्धानं भवति। उभौ च तस्य पाश्चौ पूर्वापरभागौ समौ
कालतः, स्थानतश्च तुल्यौ भवेत् भावयेत्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः।
यथा - रथानां नये २९राः तथा, स श्रोत्रियः रङ्गभूतमपि कम्पं कम्पयेत्।

क्व? मध्ये एव। किमर्थमिदं? कम्परङ्गोस्समावेशार्थम्। अत्रेदं
निदर्शनं, रथीवेति। रथीव कश्याँ शा अभिक्षेपन्नाविर्दूतान् कृणुते

वर्ष्या॒॒॑ अ॑ह्। अत्र वर्ष्या॒॒॑ अ॑ह् - इत्युदाहरणम्। अत्र कम्पनिमित्तमाह
शैनकः।

जात्योऽभिनिहतश्चैव क्षैप्र॑ प्रक्षिष्ट एव च।

एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्च स्वरितोदयाः॥ - इति

अपर आह - यथा रथीवेत्यत्र मध्ये उदातः, उभयतश्चानुदातौ भवतः, एवं
शुद्धकम्पः, रङ्गकम्पश्च। मध्ये उदातः स्यात्, उभयतश्चानुदातः। यथा -
तिष्यो॒॑ यथा॑। वर्ष्या॒॒॒॑ अ॑ह्। अत्रैते क्षोका भवन्ति।

दीर्घकौ क्षैप्र जात्यौ च प्रक्षिष्टाऽभिनिहतौ तदा।

चतुर्मात्रा कालवन्तोऽनुदात्तोदात नीचकाः॥

सार्ध द्विमात्रकालासो भाग आयोऽनुदातकः।

मात्राकालो मध्य उच्चो नीचोन्त्यस्सार्धमात्रिकः - इति॥

एवं चायं कम्पस्यात्मा भवति। उक्तमेवोदाहरणम्। क्वचिदस्याऽपवादोऽपि
पठ्यते।

पूर्वं यत्राऽभिनिहता दुदातं दृश्यते पदम्।

तत्र नीचोच्च नीचात्मा कम्प॑ कार्यो न सर्वथा - इति॥

उदा - रथानां न ये॑रराः। अत्र न इत्युदात्तम्। उदातं पदमिति किम्? यथा
दिवो(ओ)॒स्मे। अत्र नीचोच्चात्मक एव कम्पः। नतु पूर्ववत् त्र्यात्मा -
इति दीर्घकम्पस्य।

अथ ह्नस्वकम्पस्य -

सार्थद्विमात्रा कालासौ जात्य क्षैप्रा वदीर्घकौ।

मात्राद्वयं पूर्वभागे स्यात् पश्चादर्धमात्रकम्॥

क्व॑वोश्वा॒ः। व्य॑र्य इन्द्र - इति।

३१ एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः।

सम्यग्वर्ण प्रयोगेन ब्रह्मलोके महीयते॥

भा.भा. - एवं यथा व्याख्यातं रङ्गाः रङ्गस्वराः प्रयोक्तव्याः। कथं? नाव्यक्ताः, प्रयत्नशैथिल्येन अविस्पष्टाः न प्रयोक्तव्याः। पीडिताः - प्रयत्नपारुष्येण बाधिताश्च न प्रयोक्तव्याः। अतः किमित्याह? सम्यगित्यादि। सम्यक् यथाशास्त्रं वर्णानां रङ्गाणां अन्येषां च प्रयोगेण उच्चारणेन ब्रह्मलोके ब्रह्मणो वेदवेदस्य लोके महीयते पूजां प्राप्नोति। महिङ् पूजायाम्।

आह चैवं पतञ्जलिः - एकशब्दः सम्यज्जातः सुषुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षा भाष्ये षष्ठः खण्डः)

अथ सप्तमः खण्डः

भा.भा. - एवं षष्ठखण्डे रङ्गस्वरः उक्तः। अथ सप्तमे वर्णप्रयोगे गुणदोषा उच्यन्ते।

३२ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः।

अनर्थज्ञोऽल्पण्ठश्च षडेते पाठकाध्माः॥ ३१

भा.भा. - गीतमस्यास्तीति गीती, सामवत् द्राघयिता। शीघ्रमुच्चारण मस्यास्तीति शीघ्री। अतिपैषवत् त्वरमाणः। शिरःकम्पी - स्वप्रयोग नैपुण्यख्यापनाय शिरः कम्पनशीलः, न तु शिष्यबुद्धि व्युत्पादनाय। लिखितपाठकः - लिखितमेव वृष्ट्वा यः पठति सकृदप्यननूकं सः लिखित पाठकः। अनर्थजः - शुकवत् प्रयुज्यमान पदार्थानभिजः। अल्पकण्ठः - पिपासुवत् गद्धितकण्ठः - इत्यते षट् पाठकाः अध्येतारः अधमाः शिष्टगर्हिता भवन्ति। पाठकाधमा इति सन्धिरार्षः। (अथवा पाठकानां, पाठकेषु वा अधमाः इति निर्धारणे षष्ठी सप्तम्यौ)।

३३ माधुर्य मक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।

धैर्यं लयं समर्थं च षडेते पाठका गुणाः॥

भा.भा.- मन्द्र मध्यम ताराख्याः वर्णं प्रकृतिभूता स्वरास्त्रयः। तत्रैकस्मिन् स्वरे वर्णानां प्रयोगो माधुर्यम्। अक्षरव्यक्तिः - अक्षराणां विभागः। अत्र अक्षरशब्दो व्यञ्जनविशिष्ट स्वरवचनः। आश्रावयेति चतुरक्षरमिति दर्शनात्। पदच्छेदः - पदानां विभागः। सुसिङ्गतं पदम्। धैर्यं सदस्सु निर्भीकत्वम्। लयः वर्णानां तुल्यान्तरता। एते षट् पाठकानां गुणाः। षष्ठ्यर्थं प्रथमा पाठका इति। लयेन समर्थं लयसमर्थमिति धैर्यविशेषणम्।

एवमुक्ताः उच्चारयितुः गुणदोषाः। अथोच्चारण क्रियाया उच्यन्ते।

३४ शङ्कितं भीत मुद्दृष्ट मव्यक्त मनुनासिकम्।

काकस्वरं शिरसिगतं तथा स्थानविवर्जितम्॥

३५ उपांशुदण्डं त्वरितं निरस्तं

विलम्बितं गद्रदितं प्रगीतम्।

निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च

वदेन्न दीनं नतु सानुनास्यम्॥

भा.भा. - शङ्कितादीन्याष्टादश क्रियाविशेषणानि द्वितीयान्तानि। शङ्कितं ब्रह्म जज्ञानमित्यादिषु यकारो वा जकारो वेति सन्दिग्धम्। भीतं भयेन कम्पितम्। उद्बृष्टं उच्चैर्धर्वनियुक्तम्। अव्यक्तं अविभक्ताक्षरम्। अनुनासिकं नासिकामनुगतम्। काकस्वरं - ध्वाङ्क्षवाशितवत् दीर्घं कटुतरं वा। शिरसि गतं मण्डकं रणितवत्। मूर्धन्यं अत्र अक्षराधिक्यमार्षम्। तथेति समुच्चयार्थम्। शिरसि गतं चेत्येतत्। स्थानविवर्जितं विभ्रष्ट स्वस्थानम्।

उपांशु सन्निकृष्टस्यापि पुरुषस्य दुश्श्रवम्। दण्डं वर्धितमिव दशनैः पीडितम्। त्वरितं द्रुतम्। निरस्तं निषुरं कठिनतया उच्चारणम्। विलम्बितं वर्णान्तर सन्निभम्। विस्सस्तं अधिकान्तराळम्। गद्रदितं संभान्तस्वरम्। प्रगीतं सामवत् द्राघितम्। निष्पीडितं प्रयत्नपारुष्येण बाधितम्। ग्रस्तं पदाक्षरं - पदं च अक्षरं च पदाक्षरम्। ग्रस्त पदाक्षरं यस्मिन् कर्मणि तत् ग्रस्तपदाक्षरम्। तिरोहित पदम्। तिरोहिताक्षरं च। दीनं क्षीणस्वरम्। एवंभूतं न वदेत् नोच्चारयेत्।

तत्र सति निमिते द्रुत विलम्बित शिरोगतादीनि वदेत्। सानुनास्यं
तु न कदाचिदपि वदेत्। किंतन्निमित्तम्? यत्र सति द्रुत विलम्बित
शिरोगतादीनि वदेत्? अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम्।

शिष्याणा मुपदेशार्थं कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम्॥

इत्यभ्यासो द्रुतस्य निमित्तं, विलम्बित मुपदेशस्य।

तारं तु विद्यात् सवनम् तृतीयं शिरोगतं तच्च सदाप्रयोज्यम्।

इति तृतीयसवनं शिरोगतस्य।

आडोऽनुनासिकश्छन्दसीति छन्दोऽनुनासिकस्य। यत्प्राचीन
माग्रयणाद् ग्रहान्गृहीयातानुपाख्यु गृहीयात् इति
ग्रहग्रहणमुपांशुप्रयोगस्य।

अन्ये च दोषाः पतञ्जलिनाऽनुक्रान्ताः। संवृतः कलोध्मात
एणीकृतोऽम्बूकृतोऽर्थकोग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतःक्षिवण्णोरोमशः -
इति ।

अपर आह -

ग्रस्तं निरस्त मविलम्बितं निर्हत मम्बूकृतं ध्मात मथोविकम्पितम्।
सन्दष्ट मेणीकृत मर्धकं कृतं विकीर्ण मेता स्वदोषभावना - इति।

अत्र कैयटः। संवृतः - एकारादीनां संवृतत्वं दोषः, नत्वकारस्य
तस्य संवृतगुणत्वात्। तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्यमाणेषु संवृतत्वं
दोषः। कलः - स्थानान्तर निष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः। ध्मातः - शास

भूयिष्ठतया हस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते। एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकारः, अथोकार इति यत्र सन्देहः। अम्बूकृतः - योव्यक्तोपि अन्तर्मुख इव श्रूयते। अर्थकः - दीर्घोऽपि हस्व इव। ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः। अव्यक्त इत्यपरे। निरस्तो निष्ठुरः। प्रगीतः सामवदुच्चारितः। उपगीतः समीप वर्णान्तर गीत्यानुरक्तः। क्षियण्णः कम्पमान इव। रोमशः - गम्भीरः।

अविलम्बितः - वर्णान्तराऽसम्भिन्नः। निर्हतो रुक्षः। सन्दष्टे वर्धित इव। विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः। एकोऽपि अनेक निर्भासीत्यपरे।

स्वरदोष भावना इति स्वरदोषगोत्राणि अनन्ता हि दोषा अशक्ति प्रमादादिकृता इति शौनकश्चाह। न दोषाणां स्वरसंयोगजानां अन्तो गम्यस्संख्यया नेतरेषाम् - इति। इतरेषां व्यञ्जनसंयोगजानां चेत्यर्थः। इति दोषा उक्ताः।

अथ गुणाः।

३६ प्रातः पठेन्नित्य मुरस्त्वितेन स्वरेण शार्दूलरूपमेन।

मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्व सङ्कूजित सन्निभेन॥

३७ तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदाप्रयोज्यम्।

मयूर हंसान्यभृत स्वनानां तुल्येन नादेन शिरस्त्वितेन॥

भा.भा - प्रातः पठेन्नित्यमिति। प्रातरिति प्रातस्सवनमुच्यते। तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयमिति दर्शनात्। प्रातस्सवने उरस्त्वितेन व्याघ्रध्वनि

सदृशेन मन्द्रस्वरेण पठेत्। किम्? बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि। शस्त्राणि च आज्यादीनि।

मध्यन्दिने कण्ठगतेनेति। माध्यन्दिने सवने कण्ठस्थितेन चक्रवाक ध्वनिसदृशेन मध्यमस्वरेण पठेत्। किम्? माध्यन्दिन पवमानादीनि स्तोत्राणि। शस्त्राणि च मरुत्वतीयादीनि।

तारं तु विद्यादिति। तार स्वरं तु तृतीयं सवनं विद्यात्। तृतीयसवनसम्बन्धे जानीयात्। शिरोगतं च। अतः किमित्याह। तच्च सदा प्रयोज्यम्। मयूर हंसान्यभृत स्वराणां तुल्येन नादेन शिरस्थितेन।

तत् ततः तृतीयेसवने शिरस्थितेन मयूर हंसान्यभृत स्वराणां सदृशेन नादेन तारस्वरेण प्रयोज्यं पठनीयम्। किम्? आर्भव पवमानादीनि स्तोत्राणि। शस्त्राणि च वैश्वदेवादीनि।

अत्र मयूर ग्रहणं आर्भव पवमानायर्थम्। हंसग्रहणं रात्रिपर्यायायर्थम्। परभृत ग्रहणं अतिरिक्त स्तोत्रायर्थमित्येके। त्रयमपि विकल्पार्थमित्येके। विस्पष्टार्थ मित्यपरे। चकारः पादपूरणार्थः। सदा ग्रहणं किमर्थ? कालान्तरेऽपि यथा स्यात्, सर्वेषु कालेषु सदा। यत्र तृतीयसवनस्यापकर्षः यथा सायस्क्रेषु। यत्र चोत्कर्षः यथा वाजपेयाश्मेध महाव्रतादिषु पशुस्तोभादि बाहुल्यात्। तत्रापि तृतीयसवने तारस्वरमेव प्रयुञ्जीत। मा कदाचिन्मुख्यकालाभावात् अन्यथा प्रयुड्के इति। एतत् पूर्वत्रापि अपकर्षणीयं न्यायसामान्यात्। तत्राप्ययमेवार्थो द्रष्टव्यः।

पुनरुक्तमेतदिति चेन्न, सर्वार्थत्वात्। अस्मिन् सवने अयं स्वर इति पुरस्तादेवोक्तम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातस्सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितमित्यादि। तस्मात् प्रातः पठेदित्यादि पुनरुक्तमेवेति चेन्न, सर्वार्थत्वात्। सर्वार्थ हि पुनर्वचनम्। यावन्ति छन्दांसि प्रातस्सवने पठ्यन्ते। तानि सर्वाणि मन्द्रस्वरे प्रयुञ्जीत। माध्यन्दिने मध्यमस्वरेण। तृतीय सवने तारस्वरेणेति। पुरस्तातु एकैकमेव छन्दः प्राथान्यात् प्रतिपादितम्, दृष्टान्तार्थत्वाच्च।

दृष्टान्तश्च प्रदर्शयितव्यः, प्रबुबोधयिषुणा चाचार्येण। शार्दूलरुत सद्शो मन्द्रः। चक्राह्न सद्शो मध्यमः। मयूरादि सद्शस्तारः। यथा गौरिव गवय इति। नह्यन्तरा दृष्टान्तं अपूर्वार्थशशक्यते बालैरवगन्तुम्।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षाभाष्ये सप्तमः खण्डः)

अथाष्टमः खण्डः

भा.भा. - एवं सप्तमखण्डे वर्णानां प्रयोगे गुणदोषा उक्ताः। अथाष्टमे प्रयत्नतोऽनुप्रदानतश्च तेषां विभाग उच्यते।

३८. अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीष-न्नेमस्पृष्टा शशलस्स्मृताः।

शेषा स्स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः॥

भा.भा - अचः स्वराः। एकविंशतिरस्पृष्टाः अस्पृष्टकरणा भवन्ति। किमिदमस्पृष्टा इति? अल्पस्पृष्टाः। कथम्? नन् अत्राल्पवचनः। यथा

अनुदरा कन्येति। कुतोऽल्पस्पृष्टा यणः? कथमिदं विजायते?
सन्निधानात्। सन्निहितोऽत्र यण् शब्दः यणस्त्वीषदिति। उत्तरोत्तर
भूयस्त्वाच्च। उत्तरोत्तरे च भूयः स्पृष्टा दृश्यन्ते। यथा - ईषत् स्पृष्टाः,
नेमस्पृष्टाः, स्पृष्टा इति। तस्मादेते स्वराः, यणोऽप्यल्पस्पृष्टाः। ततः
प्रथमोपदिष्टत्वात्।

अथ विवृतमेवैतदिति चेन्न, पृथगुपदेशात्। यदि विवृतमेवास्पृष्ट
मभविष्यत्, तर्हि स्वराणा मूष्मणां चैव विवृतं करणमिति
पृथङ्गोपादेक्ष्यत्।

करणद्वयानुपपत्तिः, स्वरोष्मणा मशक्यत्वादिति चेन्न,
विकल्पाभ्युपगमात्। स्वराणामूष्मणां चैवेति, विवृतं करणमुक्तम्। तेषामेव
पुनः अचोऽस्पृष्टा इत्यादि करणान्तरम्। तदिदं नोपपद्यते। किंकारणम्?
अशक्यत्वात्। नहि द्वाभ्यां करणाभ्यां एको वर्णशशक्य उच्चारयितुम्।

नैष दोषः, विकल्पाभ्युगमात्। अस्पृष्टादीनां विवृतादीनां च विकल्प
एव। अचोऽस्पृष्टकरणः विवृतकरणा वा भवन्ति। ऊष्माणश्च नेमस्पृष्ट
करणः विवृतकरणा वा भवन्तीति।

यणस्त्वीषदिति। यणोऽन्तस्था श्वतसः। ईषत्स्पृष्टकरणा भवन्ति।
अत्र स्पृष्टग्रहण मपकृष्यते।

नेमस्पृष्टशलः स्मृताः। शलः ऊष्माणः, चत्वारः। नेमस्पृष्टा
अर्धस्पृष्टकरणा भवन्ति। नेमशब्दोऽर्थवचनः। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ताः।

अन्तस्थोष्मभ्योऽन्ये हलः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः। ते स्पृष्टाः स्पृष्टकरणा
भवन्ति। शरस्समृता इत्यपपाठः, हकारस्यासङ्ग्रहणात्।

अथ यमानां किंकरणम्? स्पृष्टमेव। कथं जायते? स्थानिवद्वावात्।
स्थानिवद्यादेशा भवन्ति। स्थानिनश्च स्पृष्टकरणाः। तथाह शौनकः -
स्पर्शा यमान् अननुनासिकास्स्वान् परेषु स्पर्शष्वनुनासिकेष्विति। कुमार
वचनाच्च। आह चैवं कुमारः - वर्गवच्चैष्विति। एष यमेषु वर्गवत्
करणमिति तद्वाष्यकारः।

निबोधानुप्रदानत इति। अथ अनुप्रदानतो वर्णविभागं निबोध
निबोधत शिष्याः। निबोधेत्येकवचन मार्षम्। निपुणं तन्निबोधतेति
दर्शनात्। किन्नामानुप्रदानम्? वर्णाभिव्यञ्जको वायुविशेषः। कथम्?
अनुप्रदीयन्ते वर्णा अनेन इत्यनुप्रदानमिति निर्वचनात्। तच्चतुर्विधम्।
नादः, श्वासः च। तत्र कण्ठ संवारप्रयुक्तो नादः। कण्ठविवार प्रयुक्तस्तु
श्वासः। तथाह शौनकः - वायुः प्राणः। कोष्ठ्यमनुप्रदानम्।

कण्ठस्य खे विवृते संवृते वा आपयते श्वासतां नादतां वा।

वक्त्रीहाया मुभयं वान्तरोभौ - इति। ताः वर्णानां प्रकृतयो
भवन्तीति च। कोष्ठं उदरम्। तत्र भवं कोष्ठ्यं अनुप्रदानं, वर्णाभिव्यञ्जक
इत्येतत्। प्राणाख्यो वायुः विस्तृते कण्ठस्य बिले श्वासता मापयते।
सङ्कुचिते तु तस्मिन् नादता मापयते। कस्मिन् निमित्ते सति? वक्त्रीहायां

इच्छायां सत्यां उभयोश्च संवृत विवृतयोः, मध्ये कण्ठबिले सति उभयतां
श्वास नादरूपतां आपयते।

ते च नादशासोभयाः वर्णानां उपादानकारणभूताः मृदिव घटस्य
वेदितव्याः।

पं.भा. - स्वरतः, कालतः, स्थानतः वर्णानां भेदः कथितः। अधुना
प्रयत्नभेदः कथ्यते। प्रकर्षण यत्रः, वर्णच्चारणं प्रति अस्पृष्टादिभिः सः
प्रयत्रः।

अजिति - अजिति प्रत्याहार ग्रहणम्। अ, इ, उ, ऋ, ल, ए, ऐ, ओ,
औ - एते अस्पृष्टाः। यणः - य, र, ल, वाः - एते ईषत्स्पृष्टाः। शर् इति
प्रत्याहार ग्रहणम्। शषसाः - एते नेम स्पृष्टाः, अर्धस्पृष्टा इत्यर्थः। तथेति
पादपूरणार्थः। शेषा स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति हल इति प्रत्याहार ग्रहणं,
हकारादारभ्य आलकारात्। शेष इति - उपयुक्तात् अन्यः शेषः स्पृष्टाः
स्वस्थानैः कथिताः।

निबोधानुप्रदानत इति - अनुप्रदानमिति स्वस्थानादिकं घोषादि।
अनुप्रकर्षण दीयते इत्यनुप्रदानम्। द्वौ नादानुप्रदानौ इत्यौद्वरजिः।
अनुप्रदानतो हेतोः वर्णानां भेदं शृणु।

३९ अमोनुनासिका नहौ नादिनो हङ्गष स्स्मृताः।

ईषन्नादा यमोजश्च शासिनस्तु खफादयः॥

४० ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यात्।

भा.भा. - अम् प्रत्याहारः। स्वराः, हकारः, अन्तस्थाः, वर्गोत्तमाश्च अमः - ते अनुनासिका भवन्ति। नासिका मनुगता इति अनुनासिकाः। ते हि स्वस्थाने नादानुप्रदानतो जायमानास्सन्तः पश्चान्नासिका मनुगच्छन्ति। तथाहाचार्यः - मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः - इति।

आनुनासिक्यं च नादाग्रमेव। अतः द्वयमेवानुप्रदानम्। न हौ हकाररेफौ तु अनुनासिकौ न भवतः। किमुदाहरणम्? अभ्र आँ अपः। तच्छुँयोरावृणीमहे। न नून मस्ति नोऽश्वः। अविशेषविधाना दतिप्रसङ्गः। अविशेषेणात्र अनुनासिको विधीयते। तत्रातिप्रसङ्गो भवति।

अग्निमीळे पुरोहितम्। सर्वे च स्वरा अनुनासिकाः प्रयुज्येरन्। नवा विशेषविधानात्। न वा एष दोषः। यदति प्रसङ्गः। किं करणं। विशेष विधानात्। विशेषेण ह्यनुनासिक २शास्त्रेण विधीयते। यथा - आडोनुनासिकश्छन्दसि। अभ्र आँ अपः। अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वा। वर्ष्या३४ अहं। अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः। नत्या भीरिव विन्दती३।

एवं यत्र विहित स्तत्रानुनासिको भवति। यत्र पुनरविहित स्तत्राऽनुनासिक एव। अग्निमीळे पुरोहितम्। यदि सर्वत्राऽनुनासिकाः एवामस्स्युः, तर्हि तेषां पुनरनुनासिक विधानं अनर्थकं स्यात्। उत्तमास्तु नित्यमनुनासिका एव। तेषां पुनर्विधानाभावात्। यमोऽनुनासिका नहौ - इति केचित् पठन्ति। तन्न साधु। नह्याविति हकार प्रतिषेधानर्थक्यात्। नहि यम् प्रत्याहारे हकारो भवति।

नादिनो हङ्गष स्मृताः। झषश्चतुर्थाः। तेच हकारश्च नादानुप्रदाना भवन्ति। नादो येषामस्तीति नादिनः। ईषन्नादा यमोऽजशश्च। ईषन्नादाः अमः इति छेदः। लोपशाकल्यस्येति विकल्पात् यकारो न लुप्तः। अमो व्याख्याताः। जशस्तृतीयाश्च, ईषन्नादानुप्रदाना भवन्ति। ईषदल्पो नादः येषां ते ईषन्नादाः। अत्र हकारो न गृह्णते। पुरस्तातस्य नादविधानात्। ईषन्नादा यणोऽजश्चेत्येके पठन्ति। तत्र णकारः पादपूरणः। शासिनस्तु खफादयः। खफादयो द्वितीयाः। शासानुप्रदाना भवन्ति। शसो येषामस्तीति शासिनः।

ईषच्छवासांश्चरो विद्यात्। चरः प्रथमाः, ऊष्माणः च हकारवर्जं ईषच्छवासानुप्रदाना वेदितव्याः। ईषत् अल्पः शासो येषां ते ईषच्छवासाः। अत्राह शौनकः। - शासो घोषाणां, इतरेषां तु नादः। सोष्मोष्मणां घोषिणां शासनादाविति। तत्र घोषि ग्रहणं सोष्णोष्मणां विशेषणम्। घोषिणस्सोष्माण श्चतुर्थाः। घोष्योष्मा हकारः। तेषां षणां शासनादा वनुप्रदानमित्यर्थः।

एतदेव उभयमिति पुरस्तादुक्तम्। कुमारश्चाह - संवृते कण्ठे नादः क्रियते। विवृते शासः। मध्ये हकारः। ता वर्णप्रकृतयः। नादोऽनुप्रदानश्च स्वरघोषवत्सु। हकारो हचतुर्थेषु। अघोषेषु शासः। भूयान् प्रथमेभ्योन्येषु इति। शासनादात्मक उभय इति शौनकः। स एव हकार इति कुमारः।

मध्ये हकारः। इति प्रातिशाख्यं २-६ संवृत विवृत मध्यम प्रकारे यः
शब्दः उत्पद्यते सः हकारः उभयात्मकः।

अथ यमादीनां किमनुप्रदानम्? नादशासावेव। कथम् जायते?
स्थानिवद्वावात्। स्थानिनवद्ध्यादेशा भवन्ति। स्थानिनश्च तेषां नादिन
श्यासिनश्च। आहुश्चैवं प्राञ्चः।

ख्यां यमाः खय ऽक ऽपौ विसर्ग शशर एव च।

एते श्यासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते॥

कण्ठमन्ये तु घोषास्त्यु स्संवृता नादभागिनः।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासव स्स्मृताः॥ - इति।

पं.भा. - (अस्मिन् भाष्ये प्रथम पाठान्तरे मूले ज्ञमोऽनुनासिकाः, अह्नाः - इति।) जमिति प्रत्याहारग्रहणम्। ज, म, ड, ण, न म् अनुनासिका इति स्वस्थानैः अनुपाठाः नासिकां अनुभवन्तीत्यनुनासिकाः। ज म ड ण नमोऽनुनासिकान् इमान् जानीयात्। तथा च पाणिनिः - मुखनासिका वचनोऽनुनासिकः - इति। अह इति अकारो हकारो रेफश्च। झषश्च प्रत्याहारग्रहणम्। झ इति झ, भ, घ, ढ, ध ष् - एते अह्नादयः नादिनः स्मर्यन्ते। नादः एषामस्तीति नादिनः। अपरः पाठः - अमोऽनुनासिका नह्नौ। अम इति प्रत्याहार ग्रहणम्। अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, झ, म, ड, ण, न - एते अनुनासिकाः। न ह्नौ - न तु रेफ हकारौ,

अमावपि सन्तौ। नादिनः हङ्गषः स्मृताः। हकारो झाषश्च नादिनः। झाषः -
झ, भ, घ, ठ, ध, षः। अस्यार्थं पाठद्वयात्।

अमां हकार रेफवर्जितानां विकल्पे न अनुनासिकत्वम्, जमां तु
नित्यम्। शौनकश्चाह - सचादयो या विहिताः विवृत्यः प्लुतोपधान्ताः
अनुनासिकोपधाः - इति। तथा उकारश्चेति करणेयुक्तः रक्तः पृक्तः द्राघितः
शाकलेनेति।

अकार रेफयोः प्रथमे पाठे नादित्वं, द्वितीयपाठे हकाररेफयोः
नासिकत्वं प्रतिषेधः। ईषन्नादाः यण जशस्त्वति। यणः कथिताः।
जशस्तु जकाराद्याः शकारेण प्रत्याहारः - ज, ब, ग, ड, द। एते यण जशश्च
ईषन्मनाक् नादाः। श्वासिनस्तु खफादयः इति ख, फ, छ, ठ, थाः - एते
श्वासिनः। श्वासः एषामस्तीति श्वासिनः। श्वासो घोषाणां, तृतीयात्
तृतीयात् प्रथमानां उभौ, अघोषश्चतुर्थानां युग्मा स्सोष्मणाम् -
इत्यौद्वजिः। ईषच्छ्वासाश्चरो विद्यादिति। चर इति प्रत्याहार ग्रहणं | च,
ट, त, क, प, श, ष, स, र - एतन्नामकान् ईषच्छ्वासान् जानीयात्।

४० गोर्धामैतत् प्रचक्षते।

दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि॥

भा.भा - एतदनुप्रदानं स्थानकरण सहकृतं गोर्वाचो धाम धारयित्। आतो
मनिन् इति कर्तरि कृत्। कारणमित्येतत् प्रचक्षते। प्रब्रुवते वर्णविदः। न
केवलमन्ये वर्णविदः। किं तर्हि? दाक्षीपुत्रश्च। दक्षस्यापत्यं स्त्री दाक्षी। इतो

मनुष्यजातेरिति छीष्। तस्याः पुत्रः दाक्षीपुत्रः। कीदृशस्सः? पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि। येन पाणिनिना इदं शिक्षारूपं वेदाङ्गं भुवि व्यापितम्, अध्यापितमित्येतत्। अस्मादेव भुवि ग्रहणात् प्रतीयते। दिवित्वन्ये न व्यापितमिति। अस्ति हि देवानामपि शास्त्रापेक्षा। ज्ञानपूर्वक प्रयोगे अभ्युदय विशेषात्। तथाह चाह पतञ्जलिः - एक १६ब्द स्सम्यज्ज्ञात स्सुषुप्रयुक्त १६शास्त्रान्वितस्स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति।

पं.भा. - गोर्धमैतत् प्रचक्षते इति। गोः वाचः धाम स्थानं एतच्छास्त्रमाचक्षते वर्णविदः। शास्त्रानुपूर्व्यमिति ये उक्ताः।
(इति पञ्जिकाख्य शिक्षाभाष्ये अष्टमः खण्डः)

४१ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥

४२ शिक्षा घाणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥

भा.भा. छन्दशास्त्रं वेदस्य पुरुषरूपस्य पादौ भवतः। छायन्ते येन देवाः तच्छन्दः, गायत्र्यादि। तदेभि रभिच्छादयन्। तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् - इति श्रुतेः। तत्प्रदिपादक ग्रन्थोऽपि छन्दः। तद्वि पादाक्षर परिमाण विधानात् पादावित्युच्यते।

हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। अथ कल्पो हस्तौ भवतः। कल्प्यते कर्मणामानुपूर्व्य मस्मिन्निति कल्पः। तानि हि ब्राह्मणेषु विप्रकीर्णानि भवन्ति। स च प्रायेण हस्तकर्म प्रतिपादनात् हस्त इत्युच्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुः - ज्योतीषीयन्ते जायन्ते अनेनेति ज्योतिषामयनम्। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणात् षष्ठ्या अप्यलुक्। तच्च अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ - इत्यार्थर्वण श्रुतेः। चक्षुर्भूतयोः सूर्याचन्द्रमसोः तत्प्रवर्तितस्य कालस्य च प्रतिपादनात् चक्षुरित्युच्यते।

निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। निरुक्तं श्रोत्रं भवति। निरुच्यन्ते येनार्थाः तन्निरुक्तम्। बाहुलकात् करणे क्तः। तच्च श्रवणीयार्थ प्रतिपादनात् श्रोत्रमित्युच्यते।

शिक्षा घाणं तु वेदस्य - शिक्षा तस्य घाणं भवति। शिक्ष्यते वागुच्चारण मनयेति शिक्षा। गुरोश्च हल इति करणसाधनोकारः। तच्च घाणान्तर्वर्ति प्राणावायुकर्मणः वागुच्चारणस्य प्रतिपादनात् घाणमित्युच्यते। पुनरत्र वेदग्रहणं क्षोकभेदात्।

मुखं व्याकरणं स्मृतम्। व्याकरणं मुखं भवति। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनि व्याकरणम्। तच्च मुखोच्चारितानां शब्दानां प्रकृति प्रत्यय स्वर संस्कारादि प्रतिपादनात् मुखमित्युच्यते॥।

यस्मात् एतानि षट् वेदस्याङ्गानि तस्मात् साङ्गमेव वेदमधीत्य ब्रह्मलोके महीयते। नह्येकेनाप्यङ्गेन विकल स्समर्थो भवति वेदो ब्रह्म प्रापयितुं शक्यो वा विज्ञातुम्।

अङ्गभावाऽनुपपत्तिः। छन्दः प्रभृतीनां शब्दमयत्वात्। यदुकं छन्दः पादौ तु वेदस्येति छन्दः प्रभृतीनां वेदाङ्गत्वं तत् नोपपद्यते। किंकारणम्? शब्दमयत्वात्। शब्दमयो हि वेदो भवति, न तु पुरुषवच्छिरःपाणि पादादि लक्षणः। नहि तस्य शब्दरूपस्य आकाशगुणभूतस्य अङ्गानि शक्यन्तेऽप्यभ्यूहितुम्।

न वा वचनसामर्थ्यात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्? वचनसामर्थ्यात्। उच्यते चाङ्गाङ्गभावः। छन्दः पादौ तु वेदस्येति। नह्येकोऽपि वर्णः अत्र अनर्थको भवति तत्सामर्थ्याद्विज्ञायते। वेदशब्दमयः पुरुष इति। यथा यज्ञो वै विष्णुरिति क्रियामयः स्मृतेश्च।

स्मर्यते चैवं चरणव्यूहे। ऋग्वेदो रुखर्णः पद्मपत्रायताक्षः सुविभक्तग्रीवः। कुञ्चितकेशश्मश्रुः प्रमाणेन द्व्यरत्निमात्रः। यजुर्वेदः कृशस्थूलकपाली ताम्रवर्णः काञ्चननयनः आदित्यवर्णो वर्णन पञ्चारत्निमात्रः। सामवेदो नित्यसग्वी शुचिशिशचौवासी क्षामी दान्ती चर्मी दण्डी रजतनयनः शेतवर्णो वर्णन षडरत्निमात्रः। आर्थर्वणवेदः तीक्ष्णः चण्डः कृष्णः कामरूपी क्षुद्ररूपी कर्मसाध्वी सर्वर्णन विश्वसृजगल मूर्ध्नि गालवः स्वदारतुष्टः परस्त्रियान्यायक्षं सप्तरत्निमात्रः।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षाभाष्ये अष्टमः खण्डः)

अथ नवमः खण्डः

भा.भा. - एवमष्टमखण्डे प्रयत्नतोऽनुप्रदानतश्च वर्णानां विभागः उक्तः। अथ नवमे स्वरविन्यासः उच्यते।

४३ उदात्त माख्याति वृषोङ्गुळीनां

प्रदेशिनी मूल निविष्टमूर्धा।

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च

कनिष्ठिकाया मनुदात्तमेव॥

भा.भा. - अङ्गुळीनां स्रीणां वृषः पतिः अङ्गुष्ठः। प्रदेशिनीमूल निविष्टमूर्धा तर्जनी मध्यमपर्वणि निक्षिप्तशिरस्कस्सन् उदात्तमाख्याति योतयति। उदात्तं बुबोधयिषुः अङ्गुष्ठाग्रेण तर्जनीमध्यमपर्वं स्पृशेदित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि।

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च - उपान्तेति ह्नस्व आर्षः। उपान्तायाः अनामिकायाः मध्यमपर्वणि निविष्टमूर्धासन्नङ्गुष्ठः स्वरितं प्रचयं चाख्याति।

कनिष्ठिकायां अनुदात्तमेव। कनिष्ठिकायाः मूलनिविष्टमूर्धा सन् अङ्गुष्ठः अनुदात्तमेवाख्याति। नतु पूर्ववत् स्वरान्तरमपि। वर्धमानङ्ग स्वे दमे।

अपर आह - उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च। उपान्ता च मध्या च
उपान्तमध्यम्। तस्मिन्नुपान्तमध्ये। उपान्तायास्तृतीयपर्वणि मध्यायाश्च
द्वितीयपर्वणि निविष्टमूर्धासन्नङ्गुष्ठः स्वरितं धृतं च क्रमेणाख्यातीति।

४४ उदात्तं प्रदेशिनों विद्यात् प्रचयं मध्यतोऽङ्गुष्ठिम्।

निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम्॥

भा.भा. - मध्यत इति द्वितीयार्थं तसिः। आयादिभ्य उपसंख्यानात्। निहत
मनुदात्तं कनिष्ठिक्यामिति यकारोपजन आर्षः। स्वरितेत्यत्र द्वितीयालोपश्च।

तर्जनीमुदात्तं विद्यात्। मध्यमां प्रचयम्। कनिष्ठिकां मनुदात्तम्।
अनामिकां स्वरितं - इत्येके मन्यन्ते। अत्र पर्वाण्यविवक्षितानि।
प्रदेशिन्यादिषु यत्र क्वापि पर्वणि उदात्तादीन् विन्यसेत्।

४५ अन्तोदात्त मायुदात्त मुदात्त मनुदात्तं नीच स्वरितम्।

मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्युदात्तमिति नव पद शर्या॥।

भा.भा. - पदशर्ययेति लुम्बबहुवचनं पदम्। पदशर्याः पदजातयो नव
भवन्ति। ताः पुनः कतमाः? अन्तोदात्तादयः। अन्ते उदात्तं यस्य
तदन्तोदात्तम्। आदावुदात्तं यस्य तदायुदात्तम्। नीचपूर्वं स्वरितं
नीचस्वरितम्। शाकपार्थिवदुत्तरपदलोपः। मध्ये उदात्तं यस्य तत्
मध्योदात्तम्। द्वे उदाते यस्मिन् तत् द्व्युदात्तम्। त्रीणि उदात्तानि यस्मिन्
तत् त्युदात्तम्।

अथोदाहरणम्। अग्निः। सोमः। प्र। वः। वीर्यम्। हविषां। स्वः।
बृहस्पतिः। इन्द्राबृहस्पती।

१) अग्निं रित्यन्तोदात्तम्। २) सोमं इत्याद्युदात्तम्। ३) प्र -
इत्युदात्तम्। ४) वः इत्यनुदात्तम्। ५) वीर्यम् - नीचस्वरितम्। ६) हविषां -
मध्योदात्तम्।
७) स्वः - इति स्वरितम्। ८) बृहस्पतिः - इति दव्युदात्तम्। ९) इन्द्राबृहस्पती -
- इति त्र्युदात्तम्।

१) अग्निरिति फिषोन्तः उदात्तः इति फिट् सूत्रेणान्तोदातः। अग्निर्मूर्धा
दिवः कुकुत्।
२) सोम इति - ग्रामादीनां च - इत्याद्युदातः। सोमोऽददद्रन्धर्वाय।
३) प्र - इति निपातः। निपाता आद्युदाता इति फिट् सूत्रेणोदातः।
४) वः इत्यनुदात्तम्। अनुदातं सर्वमपादौ इत्यधिकारे बहुवचने तुवसृसौ
इति विधानात् अनुदात्तम्। प्रवो वाजा अभियवः।
५) वीर्यम् - इति। तित् स्वरितमिति स्वरितः। यतोनाव इत्याद्युदातस्तु न
भवति। वीरवीर्यो चेति सूत्रे वीर्यग्रहणादित्याहुः। भूरीदिन्द्रस्य वीर्यम्।
६) हविषाम् - इति 'नविषयस्यानिसन्तस्येति' पर्युदासात्
सुपश्चादनुदातत्वात्, मध्योदात्तम्। अग्ने यजस्य हविषा यजीयान्। अत्र
षष्ठ्यन्तमुदाहरणं मृग्यम्।

७) स्वः - इति न्यङ्गस्वरौ स्वरिताविति फिट्सूत्रेण स्वरितम्। विभाजं
ज्योतिषा स्वः।

८) बृहस्पतिः - इति उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति दव्युदातम्।
बृहस्पतिर्नैः परिपातु पश्चात्।

९) इन्द्राबृहस्पती - इति द्वन्द्वः। इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती।

देवताद्वन्द्वे चेति उभयपद प्रकृति स्वरविधानात् त्युदातम्। तत्र इन्द्र
इति, वृषादीनां चेत्याद्युदातम्। बृहस्पतिस्तु व्याख्यातः। इन्द्राबृहस्पती
वयम्।

४६ अनुदातो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात उदाहृतः।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयस्स्मृतः॥

भा.भा. - अनुदातो हृदये जायते। मूर्ध्न्युदातो जायते। स्वरितः कर्णमूले
जायते। कर्णमूले भवः कर्णमूलीयः। सर्वस्मिन्नास्ये प्रचयो जायते -
इत्यृषिभिस्स्मृतः। सर्वं च तदास्यं च सर्वास्यम्।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षाभाष्ये नवमः खण्डः)

अथ दशमः खण्डः:

भा.भा. - एवं नवमे खण्डे स्वर विन्यासः उक्तः। अथ दशमे उच्चारण
गुणदोष निमित्तः अध्येत्रादीनां फलविशेष उच्यते।

४७ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायसः।

त्रिमात्रं तु शिखी रौति नकुल स्त्वर्धमात्रकम्॥

भा.भा. - चाषस्तु वदते मात्राम्। चाषः किकिदिविः। अरण्यकाक इत्येके। सः मात्रां वदते। आत्मनेपदमार्षम्। अथवा भासमानोपसंभाषेति सूत्रेणात्मनेपदम्। भासमानो रौतीत्यर्थः। द्विमात्रं चैव वायसः। वायसो ग्राम्यकाकः। द्वयोर्मात्रयोस्समाहारः द्विमात्रम्। तावदेव वदते। नतु ततो न्यूनमधिकं वा। त्रिमात्रं तु शिखी रौति। तिसृणां मात्राणां समाहारः त्रिमात्रम्। तावच्छिखी मयूरो रौति। नकुलस्त्वर्धमात्रकं। केण इति ह्रस्वः। कुटीरादिवल्लिङ्ग व्यभिचारः। तावन्नकुलो बभुः रौति। मात्रा द्विमात्रा त्रिमात्रा अर्धमात्रक शब्देभ्यः - कालाध्वनो रत्यन्त संयोगे इति द्वितीया - द्रष्टव्या। चाषादि रुतोपलक्षिताः कालांशाः एकमात्रादयो भवन्तीत्यर्थः।

तैश्च ह्रस्व दीर्घ प्लुत व्यञ्जनानि परिच्छिद्यन्ते। तथाह शौनकः - मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरं द्वे दीर्घ स्तिसः प्लुत उच्यते स्वरः - इति। कात्यायनश्च - अमात्र स्वरो ह्रस्वः। मात्रा च। द्विस्तावान् दीर्घः। त्रिः प्लुतः। व्यञ्जनमर्धमात्रा। तदर्थमणुः - इति। द्रुतादिवृत्तिषु ह्रस्वादीनां मात्रा विशेषमाह शौनकः।

तिस्रो वृत्ती रूपदिशन्ति वाचो विलम्बितां मध्यमां द्रुतां च। वृत्यन्तरे कर्म विशेषमाहुर्मात्रा विशेषः प्रतिवृत्तिमेति॥। इति द्रुतायां वृत्तौ ये वर्णाः, ते मध्यमाधिकायां त्रिभागाधिकाः। मध्यमायां ये वर्णाः ते विलम्बितायां त्रिभागाधिका भवन्ति। चतुर्भागाधिका

भवन्तीत्येके। वृत्यन्तरे कर्मविशेषमिति - द्रुतायां प्रातस्सवनम्।

मध्यमायां माध्यन्दिनम्। विलम्बितायां तृतीयसवनमिति वृत्तिकारः।

४८ कुतीर्था दागतं दग्धं मपवर्णं च भक्षितम्।

न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात्॥

भा.भा. - तीर्थमाचार्यः। समानतीर्थं वासीत्यादौ तथा दर्शनात्। कुत्सितं तीर्थं कुतीर्थं, तस्मात् शिक्षाशास्त्रानभिज्ञात्, अर्थप्रधानाद्वाचार्यात् आगतं लब्धम्।

अधीतमित्येतत्। किम्? ब्रह्म। इदं चोत्तरक्षोकादाकृष्यते। दग्धम् दग्धमिव पटं कर्मण्यसमर्थं भवति। अथ चेदपवर्णं शिष्यप्रमादात् अपोढाक्षरं तर्हि भक्षितमिव निर्वीर्यं शापानुग्रहयो रसमर्थं भवति। अत्र चण्डिति चेदर्थं निपातः। ननु चशब्दः। किं च? न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात्। तस्य तादृशस्य ब्रह्मणः पाठेसति किल्बिषात् अध्येतुर्मोक्षो नास्ति। कस्मादिव?

पापाहेरिव दुष्टसर्पादिव परिवेष्टमानात्।

४९ सुतीर्था दागतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थितम्।

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते॥

भा.भा. - शोभनं तीर्थं सुतीर्थम्। तस्मात् शिक्षाशास्त्राभिज्ञात् धर्मप्रधानाच्चाचार्यात् आगतं लब्धं अधीतमित्येतत्। व्यक्तं शिष्यप्रमादाऽभावात् विभक्ताक्षरम्। स्वाम्नायं सुषु ब्रह्मचर्यपूर्वकं

अभ्यस्तम्। सुव्यवस्थितं। विभक्तान्योन्य स्वरसंस्कारम्। सुस्वरेण सवनानुगुण शार्दूलादि स्वरेण। सुवक्त्रेण स्तम्भ द्रुत दन्तपतनादि दोषरहितेनान्येन प्रयुक्तम्। ब्रह्म वेदः। राजते दीप्यते।

न केवलं स्वयं राजते, अध्येतारं च पापाहेतिव किल्बिषात् मोचयति। स्वरसंस्कार विभागश्च शाखाभेदेन दृष्टः। यथा - अग्निमीळे पुरोहितम् - इति। अत्र बहूचाः वाजसनेयिनश्च अन्त्यस्वरितमधीयते, लकारं च दुस्स्पृष्टं। मध्यस्वरं तु तैतिरीयाः डकारं च। इदं विष्णुर्विचक्रम इति। अत्र अनभिनिधानं बहूचा अधीयते। साभिनिधानं सयमं च तैतिरीयाः।

रथानां नये(ए)२९राः। शतचक्रं यो(ओ)२९ः - इत्यादौ उदात् स्वरित परान् जात्य - अभिनिहत - क्षैप्र - प्रक्षिष्ठान् स्वरितान् कम्पयन्तोऽधीयते बहूचाः। अकम्पयन्त एव तैतिरीयाः।

रुक्षनिहतान् कृत्वा वाजसनेयिनः॥ हंसशुचिषदित्यादौ अनुस्वारमपि अनेकधाऽधीयते। हंस इति बहूचाः। हङ्स इति तैतिरीयाः। हङ्ङंस इति वाजसनेयिनः। हँस इति छन्दोगाः। एवमन्येऽपि भेदा विज्ञेयाः।

५० मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न त मर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात्॥

भा.भा. - मन्त्रग्रहणं शब्दमात्रोपलक्षणम्। स्वर वर्णाऽपराधेऽविवक्षितार्थं
वचनस्य लौकिकेष्वपि शब्देषु तुल्यत्वात्। नहि दुष्टशब्दोऽर्थं
प्रत्याययितुमलम्। योऽसौ विवक्षितः। अत एव महाभाष्यकारः पाठान्तर
मवलम्बितवान्। दुष्टशब्द स्स्वरतो वर्णतो वेति। हीन इति जहाते^४
कर्मणि कः। हीनं चात्र वर्णनामपायः। तच्चायव्यथनयोरप्युपलक्षणम्।

आह च दोषपटले शौनकः। तदायापाय व्यथनानि दोषाः - इति।
आयः उपजनः। अपायो लोपः। व्यथनं विकारः। स्वरेण स्वरतः। वर्णन
वर्णतः। आयादिभ्य उपसंख्यानात्। सार्वविभक्तिक स्तसिः। स्वरेण वर्णन
वा दुष्टशब्दः वैदिको लौकिको वा मिथ्याप्रयुक्तः यदर्थं प्रतिपादनाय
प्रयुक्तः, ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात् प्रतिपादयन् नाभिमतमाहेत्यर्थः -
इति कैयटः। नकेवलं तदर्थावचनं यजकर्मणि भवति। किंतर्हि
प्रत्यवायश्चाधिक इत्याह।

सवाग्वज्ञो यजमानं हिनस्तीति। वागेव वज्ञः वाग्वज्ञः।
हिंसकत्वात्। यजमानं गृहपतिं हिनस्ति। तत्र दृष्टान्तमाह, यथेन्द्रशत्रु
स्स्वरतोऽपराधादिति। यथा इन्द्रशत्रु शब्दः स्वरदोषात् यजमानं
हिंसितवान् - इत्यर्थः।

इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः। तत्र इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः।
तत्र इन्द्रस्य शमयिता शातयिता वा भवेति क्रियाशब्दः (यौगिकः) अत्र शत्रु

शब्द आश्रितः, नतु रुढि शब्दः। तदाश्रयणे हि बहुवीहि तत्पुरुषयोः
अर्थाऽभेदः।

तत्र इन्द्राऽमित्रत्वे सति, इन्द्रस्य शत्रुभवेत्यर्थं प्रतिपाद्ये अन्तोदाते
प्रयोक्तव्ये, आयुदातः ऋत्विजा कृतः - इत्यर्थान्तराभिधानात् इन्द्र एव
वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः इति कैयटः।

तत्र वृत्रेणेति हेतौ तृतीया। फलमपीह हेतुः। इन्द्रस्याभिचारो वृत्राय
त्वष्टारब्धं इत्यर्थः।

तथा हि वाजसनेयिनोऽधीयते। स उह त्वष्टा क्रुद्धः
कुविन्मेनुपहूतस्सोम मवभक्षयदिति। स्वयमेव यज्ञलेशसंचक्रे। सयो
द्रोणकलशे सोमः परिशिष्ट आस। तं प्रवर्तयाञ्चकारेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति।
सोऽग्निं प्राप्य संबभूवेत्येक आहुः। अन्तरेद्वै सम्बभूवेत्येक आहुः।

स यदुवा चेन्द्रसत्रुवर्धस्वेति। तस्माद्वैन मिन्द्रएव जघान।
इन्द्रोभिबभूव। अथ यद्वावक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुवर्धस्वेति। शशद्व स
एवेन्द्रमभ्यभविष्यदिति।

कथं तर्हीद मुपपद्यते कैयटवचनं, यदाह्यन्तोदाते कर्तव्ये आयुदातः
ऋत्विजा प्रयुक्त इति? त्वष्टा ह्यत्र होता भवति। तं
प्रवर्तयांचकारेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति श्रुतेः। तत् त्वष्टाहवनीय मुपप्रावर्तयदिति
श्रुत्यन्तराच्च। सत्यं, अध्यगीष्ठाः श्रुतीः श्रुत्यन्तराणि च। अनभिज्ञात
श्रौतसम्प्रदायस्त्वसि, अनाघातव्याकरण गन्धश्च। सोमाहरणात्।

णिचोदर्शनाच्च सोमो हीदानीमाहृतः। न पाकयज्ञः। नवा हविर्यज्ञः। कुत इदं विज्ञायते? त्वष्टा हृतपुत्रो वीन्द्रसोममाहरत् - इत्युपक्रमे दर्शनात्। तत्र हि षोडश ऋत्विजः। तेषां अध्वर्युरेव प्रायशः कर्मकर्ता भवति। आह चापस्तम्बः। अनादेशोऽध्वर्यु कर्तारं प्रतीयादिति। स परिशिष्टं सोमं होतुं प्रववृते। तं त्वष्टा प्रयुयुजे, होतुं प्रवर्तस्वेति। आहवनीय मुपप्रवर्तयाङ्चकार - इति णिचः प्रेरणाद्यर्थस्य दर्शनाच्च। तस्मादुपपचतेतरां कैयटवचनं, अन्तोदाते कर्तव्ये आघुदात ऋत्विजा प्रयुक्त इति।

एवं यज्ञकर्मणि स्वरवर्णपराधात् प्रत्यवायो यजमानस्य दर्शितः।
 पं.भा. - अथ मन्त्र व्यत्यास लक्षणमाह। मननान्मन्त्रः स्वरतः उदात्तादि भेदतः, वर्णतः त्रिषष्ठिरित्यादि भेदतः। मिथ्याप्रयुक्तः, यः स्वरः यो वर्णः तं अज्ञातवैव प्रयुक्तः न तमर्थमाह, तस्य अर्थं न वेद। सः ईदृशः मन्त्रः वाग्रूपः वज्रसमो यजमानं हिनस्ति। अत्र दृष्टान्तमाह - स्वरतोऽपराधात् इन्द्र इव शत्रुहन्ताऽभूदिति। (इति पञ्जिकाख्य शिक्षा भाष्ये दशमः खण्डः)
 ५१अनक्षर मनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्।

अक्षता शशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके॥

भा.भा. - अनक्षरं अनभिव्यक्ताक्षरं ब्रह्म अनायुष्यं आयुषे हितं न भवति। कस्य? आशास्यमानस्य। कथं विज्ञायते? अक्षत संयोगात्। अक्षता हि आशास्यमानेन संयुज्यन्ते। विस्वरं विरुद्धस्वरं ब्रह्म व्याधिपीडितं,

रोगार्तिकरम्। अक्षताशशस्त्ररूपेण अक्षता अभिमन्त्र्य प्रयुक्ता शशस्त्ररूपेण शस्त्ररूपा भवन्ति। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्, प्रातिपदिकार्थमात्रे तृतीया।

नकेवल मेतावत्, वज्रं पतति मस्तके। वज्रशेन्द्र प्रयुक्तः तस्य शिरसि पतति। कस्य? यस्याशास्ते। वज्रशब्दः अर्धचार्दिः।

अनक्षमनायुष्यमिति केचित् पठन्ति। तत्रावग़ित्ताक्षरमित्यर्थः। शकन्ध्वादित्वात् पररूपं द्रष्टव्यम्।

५२) हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्ण विवर्जितम्।

ऋग्यजुस्सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति- इति॥

भा.भा. - हस्तहीनं हस्तस्वरविन्यास रहितं स्वरवर्ण विवर्जितं चेति द्वयं क्रियाविशेषणम्। योऽधीते। किम्? वेदम्। इदं चोत्तरक्षोकादाकृष्यते। ऋग्यजुस्सामभिर्दग्धः दग्धपटवत् कर्मण्यसमर्थः। वियोनिं विप्रतिषिद्धां श्य सूकर गर्दभ चण्डालादि योनिमधि गच्छति, जन्मान्तरेष्वित्यर्थः।

तत्र नियत पादावसाना ऋचः। अनियत पादावसानं यजुः। गीति विशिष्टं साम - इति शड्करः। आर्थर्वणोऽपि वेदः प्रायः ऋग्गूप एव। तस्मात् तत्राऽपि स्वरवर्णायपराधः परिहृतव्यः, प्रत्यवायस्य तुल्यत्वात्। एवं स्वरवर्णापराधात् अध्येतुः प्रत्यवाय उक्तः।

५३ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थं संयुतम्।

ऋग्यजुस्सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते॥

भा.भा. - स्वर्णवर्णार्थं संयुतं स्वरवर्णार्थज्ञानैः संयुतं संमिश्रितमिति
क्रियाविशेषणम्। हस्तेन हस्तस्वर विन्यासेन यो वेदमधीते, सुतीर्थात् सः
ऋग्यजुस्सामभिः पूर्णः ब्रह्मलोके महीयते। व्याख्यातः।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षाभाष्ये दशमः खण्डः)

अथैकादशः खण्डः

भा.भा. - अथास्याचार्यं पारम्पर्यस्यानुसन्धानार्थमाह।

५४ शङ्कर शङ्करीं प्रादात् दाक्षीपुत्राय धीमते।

वाङ्मयेभ्य स्समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः॥

५२

भा.भा. - शं सुखं निरतिशयं करोतीति शङ्करः, परमेष्ठी। तस्मादागतां
शङ्करीमिमां व्याख्यातां देवीं घोतमानां वाचं वागुच्चारणं विधानात्मिकां
शिक्षां शङ्करो रुद्रः, दाक्षीपुत्राय पाणिनये प्रादात् प्रथमं दत्तवान्।
ततश्चान्येभ्योपीति गम्यते।

किं कृत्वा? वाङ्मयेभ्यस्समाहृत्य, वाङ्मयेभ्यः शब्दरूपेभ्यो वेदेभ्य
स्समाहृत्य सङ्गृह्य। तथा चैतरेया अधीयते। तैतिरीया श्वाधीयते। शीक्षां
व्याख्यास्यामः। वर्णस्स्वरः। मात्राबलम्। सामं सन्तानः। इत्युक्त
शीक्षाध्यायः - इति। छन्दोगाश्वाधीयते। अग्नेरुद्रीथोऽनिरुक्तः॥ प्रजापते
निरुक्त स्सोमस्य मृदुं क्षक्षणं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपृथ्वान्तं
वरुणस्यतान्थसर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत्।

सर्वे स्वराः इन्द्रस्यात्मानः, सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः, सर्वे स्पर्शाः मृत्योरात्मानः। सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः। सर्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः। सर्वे स्पर्शा लेशेनाऽनभिनिहता वक्तव्याः - इति।

न केवलमिमां शिक्षामेवाधीयते। किं तर्हि? अन्यान्यप्यइगानि। तथथा - यत्पर्णशाखयां वर्थसानपाकरोति इत्यादि। कल्पोत ऊर्ध्वम्। यदि बलिऽ हरेत् - इत्यादि च कल्पः। यद्घाँ॒र इत्यपतत्। तद्मर्मस्य घर्मत्वम्। इति निरुक्तम्। यत्पुण्यं नक्षत्रम्। - इत्यादि ज्यौतिषम्। अष्टाक्षरा गायत्री - इत्यादि छन्दः।
को धातुः? कः प्रत्ययः? किं प्रातिपदिकम्? - इत्यादि व्याकरणम्।

एवमाचार्य पारम्पर्य ज्ञातव्यं अभ्युदय मिच्छद्विरिति, पूर्वां स्थितिर्मर्यादा भवति॥

पं.भा. - इदानीं गुरुपूर्व क्रममाह - शङ्कर इति। शं सुखं करोतीति शङ्करः। सुखकरः शाङ्करीं सुखकरीं विद्यां दाक्षीपुत्राय ऋषये दाक्षीनाम्नी ऋषिकन्या, तत्पुत्राय धीमते बुद्धिमते प्रादात् दत्तवान्।

५५ येनाक्षर समाम्नाय मधिगम्य महेश्वरात्।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥

भा.भा. - समाम्नायते समभ्यस्यत इति समाम्नायः वेदः। स इव ब्रह्म प्रतिपादकत्वादयं वर्णराशिरपि समाम्नायः। अक्षराणां समाम्नायः

अक्षरसमाम्नायः। तमिमं चतुर्दशसूत्र्यात्मकं महेश्वरात् महतः ईश्वरात् अधिगम्य प्राप्य अधीत्येत्येतत्। येन ऋषिणा कृत्स्नं धातुगण लिङ्गानुशासन युक्तं व्याकरणं नाम वेदाङ्गं प्राप्तं प्रकाशितं कृतं वा तस्मै पाणिनये नमः।

कृत्स्नग्रहणाऽनुपपत्तिः। निरुक्तस्याऽप्रवचनात्। कृत्स्नग्रहणं नोपपद्यते। किं कारणम्? निरुक्तस्याऽप्रवचनात्। निरुक्तं हि न प्रोच्यते। नह्यन्तरेण निरुक्तं व्याकरणं कृत्स्नं भवति। कुतः? अर्थानभिजाने स्वरसंस्काराऽनवधारणात्। अर्थशास्त्रं च निरुक्तम्। यथाह यास्कः - अथापीद मन्त्ररेण मन्त्रेष्वर्थं प्रत्ययो न भवति।

अर्थ मप्रतियतः नात्यन्तं स्वर संस्कारोद्देशः, तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमिति। करोतीति शेषः।

व्याकरणस्य कृत्स्नभावं निरुक्तं करोतीत्यर्थः। कृत्स्नभावः पूर्णता। तस्मादनिरुक्तं व्याकरणमकृत्स्नमेवेति चेत्, नैष दोषः। आपेक्षिकाणां अन्यतोग्रहणात्। पादादिवत्। यद्यप्यर्थं आपेक्ष्यते, तथापि शास्त्रान्तरसिद्धं एव निमित्ततया आश्रीयते। कथम्? पादादिवत्।

नहि सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् - इत्यत्र लोपे विधीयमाने पादस्याऽपि लक्षणं क्रियते। स तु शास्त्रान्तरेण सिद्धः, इह निमित्ततयाश्रीयते। पादधतुर्भाग इति। नच ऋतोरण् च - इत्यणि विधीयमाने ऋतु लक्षणं क्रियते। द्वौमासौ ऋतुरिति। नच शतमान

सहसविंशतिकादण् । इत्यणि विधीयमाने सहसस्य लक्षणं क्रियते।
दशशतानि सहसं भवन्तीति।

पं.भा. - सम्प्रति पाणिनिस्तुतिपरं क्षोकमाह, येनेति। ननु अप्रकृतं
स्तुतिपूर्वकं पाणिनेः नमस्कारकरणम्। किमर्थम्? उच्यते। अचोऽस्पृष्टा
यणस्त्वीषदिति प्रत्याहारैः शिक्षाग्रथिताः प्रत्याहाराश्च पाणिनिना
शङ्करादधिगम्य कृत्स्नं समग्रं व्याकरणं प्रोक्तं शिष्योपकाराय।
स्वप्रत्याहाराः लोके प्रवर्तिताः, तदर्थास्तुतिः
अक्षरसमान्नायमिति प्रत्याहारानाहुः। ऋज्वन्यत्।

५६ येन धौता गिरः पुंसां विमलैशब्द वारिभिः।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः॥

भा.भा. - शब्दाः वारीणीव शोधकत्वात् शब्दवारिणी। तैर्विमलैः अकलुषैः
अनपभ्रंशैश्च पुंसां नराणां गिरः सुच इव येन ऋषिणा धौताशशोधिताः।

नन्वेकस्य कर्मकरणभावाऽनुपपतिः। या एव गिरः त एव शब्दाः।
य एव च शब्दाः, ता एव गिरः। तेषामभिन्नानां सतां कर्मकरणभावो
नोपपद्यते, गिरशब्दवारिभि रिति। न हि वारिभिरेव वारीणि धाव्यन्ते
सुग्भिर्वा सुचः।

नैष दोषः। गीः इत्यस्योपादानात्। गीरित्यास्यं गृह्यते। गीर्यते
निगीर्यते अन्नं अनयेति। गीर्यन्ते उद्दीर्यन्ते शब्दा अनयेति वा। बहुवचनं
च पुंबाहुल्यादुपपद्यते। प्रकृति प्रत्ययाभिधानाद्वा। अथवा सन्तु गिर एव

गिरः। शब्द ग्रहणं तु प्रकृति - प्रत्यय - आगम - आदेश - स्वर संस्कारादीन् अभिधत्ते। एतैर्हि गिरो धौताः। तस्मायुक्तं धौता गिरश्शब्दवारिभिरिति।

किञ्च तमश्चाज्ञानजं भिन्नं, येनेति, विमलैश्शब्द वारिभिरिति चानुवर्तते। विमलैः ब्रह्मप्रतिपादकतया संसारबीज भूताऽज्ञान निर्बहर्णैः। अत एव शब्दवारिभिः। वारिवच्छोथनैः शब्दारंभकैर्वर्णैः अक्षरसमाम्नायेनेत्येतत्।

अज्ञानजं अनात्मन्यात्मबुद्धिः अज्ञानं। तस्माज्जातं तमः तम इव दृक्तिरोधायकत्व सामान्यात् तमः संसारः। भिन्नम्। किरणैरिवाऽदित्येन बाह्यं तमः। तस्मै पाणिनये नमः। आह चैव नन्दीश्वरः।

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।

उद्धर्तुकाम स्सनकादिसिद्धान् एतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम्॥

ब्रह्मप्रतिपादकतया जगन्मङ्गलं सूत्रजालम् - इत्यर्थः। अन्यथा स्वयं प्रभात सकलवेदानां सनकादीनां अनेनोद्धरण वचनं अयुक्तं स्यात्।

आह च पतञ्जलिः। सोयमक्षरसमाम्नाय४ पुष्पित४ फलितः चन्द्रतारादिवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः। सर्ववेद पुण्यफलावासि शास्य ज्ञाने भवति। माता पितरौ चास्य स्वर्गं लोके महीयेते इति। आह च शाकटायनः, ऋक्तन्त्र व्याकरणे - इद मक्षर श्छन्दो वर्णश स्समनुक्रान्तम्। यथा आचार्या ऊचुः - ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो

भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः। तं खल्वक्षर समाम्नायमित्याचक्षते। न भुक्त्वा न नक्तं ब्रूयाद्ब्रह्मराशिरिति।

५७ अज्ञानानन्धस्य लोकस्य ज्ञानाभ्जन शलाकया।
चक्षुरुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः॥

भा.भा. - अज्ञानेनानन्धस्य आत्माऽनात्म विवेचनाऽसमर्थस्य लोकस्य। वस्तुतो दर्शनसमर्थस्य जनस्य चक्षुः दिव्यचक्षुशब्दं मनः। येन ऋषिणा जानं आत्माऽनात्म विवेकदर्शनं तदेवाभ्जनं तच्छिरस्कया शलाकया अक्षर समाम्नायरूपया। अक्षरपङ्कत्येत्येतत्। उन्मीलितं विकासितं तस्मै पाणिनये नमः। (केषुचित् पुस्तकेष्वयं क्षोको न दृश्यते।

फलश्रुतिः

अथैतस्या शिक्षाया अध्ययने इह चामुत्र च फल विशेषमाह।
५८ त्रिनयन मभिमुख निस्सृता मिमां य इह पठेत् प्रयत स्सदा द्विजः।
स भवति धनधान्य (पशु पुत्र) कीर्तिमान्

सुखमतुलं च समश्वते दिवीति दिवीति॥

भा.भा. त्रीणि नयनानि यस्य सः त्रिनयनो रुद्रः, तमभिलक्ष्य त्रिनयन मभि - इत्यक्षरातिरेकः आर्षः। मुखनिस्सृतां ब्रह्मण आस्यान्निर्गतामिमां शिक्षां यो द्विजः द्विर्जातः पितृतः आचार्यतश्च ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यानामन्यतमः (न तु शूद्र स्सङ्कीर्णा वा)। प्रयतः शुद्धस्सन् पठेत् अधीयीत। सः अध्येता इहलोके धनधान्य पशु पुत्र कीर्तिमान् भवति- धनं दक्षिणार्थं द्रव्यं, धान्यं

चरु पुरोडाशार्थ्य, व्रीहियवादि। पशवः आज्य सान्नाश्यार्थाः। गोऽजाऽवि
प्रभूतयः। पुत्राः पिण्डदातारः। पत्नी च यज्ञनिर्वृति, तदङ्गाज्यावेक्षणार्था।
(अत एव पुत्रग्रहणाल्लभ्यते।)

कीर्तिः अन्नदान निमित्ता त्रिषु लोकेषु ख्यातिः। एतैर्युक्तो भवति।
सुखमतुलं च समश्वुते दिवीति। दिवि घोतमाने परलोके अतुलं निरतिशयं
सुखं आनन्दं च समश्वुते। दार पुत्र पौत्रादिभिः संभूयाश्वुते प्राप्नोति।
इतिकरणं ग्रन्थ समाप्त्यर्थम्, दिवीत्यभ्यासश्च।

पुत्रो लक्ष्मी कृष्णयोः पुण्यनाम्नो भारद्वाजो राघव स्तैतिरीयः।
शिक्षां व्याख्यत्पाणिनीया मथैनं प्राहुर्विप्रा यं षडङ्गज्ञ मार्याः॥

अथ कृत्स्नं

इमा मध्यैष यशिशक्षां कौशिका द्वीरराघवात्।

वेङ्कटेशाच्च वाधूलात् कृत्स्नं व्याकरणं च यः।

(इति भारद्वाज राघवीये शिक्षाभाष्ये एकादशः खण्डः)

पं.भा. - भगवत शिक्षायाश्च साक्षात् स्तुतिपरं क्षोकमाह, त्रिनयनेति
वैताकीयं छन्दः। अस्य अन्येषां अनुष्टुप् छन्दोस्ति। त्रिनयनशिशवः। तस्य
मुखात् निस्सृता यथा गुहायाः सिंहो निष्क्रामति तथा निस्सृता। एतावता
त्रिनयनेनापि न कृतेत्यर्थः। तां यो द्विजः पठेत् अधीयीत सः धनादिभिः
युज्यते।

सुख मतुलं परमानन्दलक्षणमुक्तिं उक्तप्रकारेण अश्रुते प्राप्नोति।
अन्यत्र अमुष्मिन् लोके धनधान्य पशु कीर्तिभावभवति। अन्ते मुक्तिभाव्।
(अन्यदवान्तर फलानि स्वर्गादीनि परिमितकालत्वात् तोलयितुं
शक्यन्ते।) मोक्षाख्यं तु अपरिमित कालावच्छन्नं सुखरूपमित्यर्थः॥

(इति पाणिनीय शिक्षायां पञ्जिकाख्य भाष्ये एकादशः खण्डः)

समाप्त शिक्षाग्रन्थः

भारद्वाज राघवीय भाष्य सम्बन्धी

वर्ण सन्निवेशः।

सन्निवेशानुपपत्तिर्वर्णानां तुल्यत्वादिति चेन्न। योयमकार प्रभृति
हकारान्तो वर्णक्रमः, लोके नियमेन दृष्टः नासावुपपद्यते। किंकारणम्?
तुल्यत्वात्। सर्वे हि वर्णाः तुल्याः, वायुनाभिव्यक्ताः आस्यप्रभवाश्च।
अङ्गाङ्गिभावात्।

नैष दोषः। किंकारणम्? अङ्गाङ्गिभावात्। अङ्गानि व्यञ्जनानि।
अङ्गिनश्च स्वराः। तथाह शौनकः - अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गमिति।
तस्मादङ्गित्वेन उपजीव्यन्त इति।

स्वराः पुरस्तान्निर्दिष्टाः। ततः पश्चाद्व्यञ्जनानि। तत्र च प्रयत्न
तारतम्यात्। यथा - सम्यक् स्पृष्टाः स्पर्शाः। ईषत् स्पृष्टा अन्तस्थाः।
विवृता शलः - इत्येवं स्पर्शन तारतम्यात् क्रमेण निर्दिष्टाः। तत्र

चान्तर्बहिःस्थानत्वात्। यथा जिह्वामूलस्थानः कवर्गः। तालुस्थानं श्वर्गः। मूर्धस्थानं ष्टवर्गः। दन्तस्थानं स्तवर्गः। ओष्ठस्थानः पवर्गः। तानि च जिह्वामूलं तालुमूलं दन्तोष्ठं स्थानानि उत्तरोत्तरं बाह्यानीति तत्रत्या वर्गाः क्रमेण निर्दिष्टाः। तथान्तस्थाः, तथोष्माणः।

तत्र हकार ओष्ठस्थानोऽपि भवति। उदय स्वरादि सस्थानो हकार एकेषामिति कुमार वचनात्। तथाऽकारादयः पञ्च। तथा सन्ध्यक्षराणि।

नन्वेवं ऋ लृ वर्णाभ्यां परं उकारो निवेष्टुं युक्तः, ओष्ठ्यत्वात्।

सत्यं, अंशान्तराभावात्। नह्युकारे अंशान्तरमस्ति। यथा - ऋ लृ वर्णयो रेफांशो लकारांशश्च। तस्मादकार इकाराभ्यां परं निविष्टः। द्व्यंशत्वाच्च ऋ लृ वर्णों परौ। द्व्यंशौ हि ऋ लृ वर्णों। द्व्यंशानि हि सन्ध्यक्षराणि। तस्मात् सन्ध्यक्षरसामान्यात्। हस्त्व दीर्घं प्लुतवत्त्वाच्च उकार एकारयोर्मध्ये निविष्टौ।

अं अः - इत्यनुस्वार विसर्जनीयौ च। स्वरोपजीवित्वात् तेभ्यः परं निविष्टौ। तत्र च न्यूनाधिक अनुप्रदानत्वात्। यथा पञ्चमो हि वर्णः ईषन्नादः अनुनासिकधेति अनुप्रदानाधिक्यात् पश्चान्निविष्टः। नादवत्त्व सामान्यात् ततः पूर्वो तृतीय चतुर्थो। पारिशेष्यात् ततः पूर्वो प्रथम द्वितीयौ।

तत्र च ऋ लृ वर्ण द्व्यंशतया द्वितीय चतुर्थों प्रथम तृतीयाभ्यां परं निविष्टौ। ननु कथं द्वितीय चतुर्थों द्व्यंशौ? शृणु तावत् समाहितः। द्वये खलु

वर्णः पुरस्ताज्जाताः। के? प्रथमास्तृतीयाश्च ते ऊष्मयुक्ताः द्वितीय चतुर्था भवन्ति। तथाह शौनकः - सोष्मणां सोष्मतामूष्मणाहुः सस्थानेन घोषिणां घोषिणैवेति। तथथा - ककार स्सस्थानेन जिह्वामूलीयेन युक्तः खकारो भवति। चकार स्सस्थानेनोष्मणा शकारेण युक्तः छकारो भवति। तकारः सस्थानेनोष्मणा सकारेण थकारः, पकारस्सस्थानेन ऊष्मणा उपध्मानीयेन युक्तः फकारः। ग ज ड द बाः हकारेण युक्ताः घ झ ढ ध भाः भवन्ति। एवं वर्णानां सन्निवेश उपपद्यते॥। इति वर्ण सन्निवेशः। हरिः ओम्।

समाप्तशाऽयं ग्रन्थः

(विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षण घनपाठिना तालपत्रेभ्यो लिखितोऽयं ग्रन्थः)

(१३ - ११- १९६८)

वेदो नित्य मधीयताम्
तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्।